

**«Εντοπιότητα και Μετακινήσεις στην Ανατολική Αττική
από το 18ο αιώνα έως σήμερα: Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες
στις κοινότητες Ραφήνας και Μαρκόπουλου»**

Εισαγωγή

Το ερευνητικό πρόγραμμα «Εντοπιότητα και Μετακινήσεις στην Ανατολική Αττική από το 18ο αιώνα έως σήμερα: Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες στις κοινότητες Ραφήνας και Μαρκόπουλου»¹ πραγματοποιήθηκε στο διάστημα Ιούλιος 2017 - Ιούνιος 2018 από την Εταιρεία Μελετών Νοτιοανατολικής Αττικής με την δική μου επιστημονική καθοδήγηση και τη συμμετοχή εννέα φοιτητών από το Πάντειο Πανεπιστήμιο. Σκοπός του προγράμματος ήταν η μελέτη της κατασκευής της τοπικής ταυτότητας σε δύο οικισμούς της Ανατολικής Αττικής –Ραφήνα και Μαρκόπουλο–μέσα από μια διεπιστημονική συνεργασία. Να συμβάλει δηλαδή στην ανάλυση και κατανόηση των ιστορικών και κοινωνικών διαδικασιών συγκρότησης των τοπικών κοινοτήτων από το 18ο αιώνα ως τις μέρες μας. Η έρευνα ήρθε να απαντήσει σε μια σειρά από ερωτήματα και παράλληλα σε μια σειρά από προκλήσεις.

Ένα πρώτο ερώτημα, θεωρητικό, είναι ποια η αναγκαιότητα να δοθεί έμφαση στις έννοιες της «εντοπιότητας» και της «μετακίνησης». Από τη δεκαετία του 1980, μια σειρά από μεταποτίσεις στο χώρο της κοινωνικής θεωρίας έστρεψαν το ενδιαφέρον των ερευνητών προς τις προσεγγίσεις της «κοινωνικής και πολιτισμικής κατασκευής», οι οποίες άσκησαν κριτική στην ουσιοκρατική θεώρηση αναλυτικών κατηγοριών όπως ο «τόπος», ο «πολιτισμός» ή η «κοινότητα», θεώρησαν δηλαδή ότι αυτές δεν περιέχουν εγγενείς ιδιότητες δεδομένες από τη φύση ή τη βιολογία αλλά αντίθετα αποτελούν προϊόντα

¹ Θα ήθελα να ευχαριστήσω την Εταιρεία Μελετών Νοτιοανατολικής Αττικής και προσωπικά τους Νίκο Παπαγιαννάκο, Δημήτρη Νικολάου και Νικόλα Λεβαντή, όπως και τον Ελευθέριο Αλεξάκη, για την πρόσκληση να συνδράμουμε εγώ και οι φοιτητές από το Πάντειο Πανεπιστήμιο στο συγκεκριμένο ερευνητικό πρόγραμμα. Εξίσου, θερμές ευχαριστίες οφείλουμε στις δημοτικές αρχές των δύο Δήμων, το ΔΣ του Αναγκαστικού Συνεταιρισμού Μαρκόπουλου «ΜΑΡΚΟ» όπως και εκείνο του Συλλόγου Τριγλιανών Ραφήνας για την άοκνη στήριξη τους τόσο κατά τη διάρκεια της έρευνας όσο και για την οργάνωση της Έκθεσης που έλαβε χώρα στο ΜΑΡΚΟ το διάστημα 30 Σεπτεμβρίου - 14 Οκτωβρίου 2018 καθώς και της ΙΖ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής που πραγματοποιήθηκε στις 3-7 Οκτωβρίου 2018 στο Μαρκόπουλο. Τέλος ένα μεγάλο ευχαριστώ σε όλες και όλους όσους/ες ανοίξανε τα σπίτια τους στις δύο κοινότητες, μας διέθεσαν χρόνο και δεχτήκαν να μοιραστούν μαζί μας τις μνήμες, τις απόψεις και τις πληροφορίες για τον τόπο τους και να συμβάλλουν έτσι στην παρούσα έρευνα.

κοινωνικής δράσης και διαντίδρασης (Παπαταξιάρχης 1996).² Μέσα σε αυτό το διανοητικό πλαίσιο τέθηκαν στο επίκεντρο του ανθρωπολογικού ενδιαφέροντος έννοιες όπως εκείνη της «ταυτότητας», η οποία δε νοείται πλέον ως μια αυθύπαρκτη, περιχαρακωμένη και παγιωμένη οντότητα αλλά ως μια δυναμική διαδικασία που δομείται στην βάση της ομοιότητας και της διαφοράς: «η ταυτότητα δεν μπορεί να υπάρξει στην απομόνωση κι αποκτά το νόημά της από τον 'Άλλο'. Η αίσθηση του 'εαυτού' είναι στενά συνδεδεμένη τόσο με την επίγνωση της παρουσίας του 'Άλλου' όσο και με το ανήκειν σε μια ευρύτερη συλλογικότητα» Γκέφου-Μαδιανού (2003: 44). Η ταυτότητα δηλαδή δεν μπορεί να ειπωθεί ανεξάρτητα από την ετερότητα και είναι το αποτέλεσμα διαδικασιών αυτοπροσδιορισμού αλλά και ετεροπροσδιορισμού. Τέλος, οι ατομικές και συλλογικές ταυτότητες είναι πολλαπλές, μεταβαλλόμενες, ρευστές και διαπραγματεύσιμες.

Επίσης, η έννοια της «κοινότητας» δεν περιορίζεται πλέον στην οικιστική, οικονομικοκοινωνική και διοικητική πραγματικότητα την οποία εκφράζει, ούτε γίνεται αντιληπτή ως ένα κλειστό, οριοθετημένο και αρραγές σύνολο, διαχρονικά αναλλοίωτο. Αντιθέτως μια μη ουσιοκρατική προσέγγιση της «κοινότητας» σχετίζεται και με την αίσθηση, την ιδέα ενός κοινού «ανήκειν», που διαμορφώνεται χάρη σε συγκεκριμένες κοινωνικές δομές και σχέσεις (Cohen 1985, Νιτσιάκος 1991). Αναπτύχτηκε έτσι ένα έντονος προβληματισμός γύρω από το πνεύμα, την ιδεολογία και τη συμβολική υπόσταση της κοινότητας, ενώ τα νέα ζητούμενα στη μελέτη της αφορούν τους τρόπους με τους οποίους την ορίζουν και τη νοηματοδοτούν τα μέλη της καθώς και το ρόλο που παίζει η συγκρότηση της συλλογικής μνήμης και η βίωση της τοπικής ιστορίας. Ακόμα, η κοινότητα δε γίνεται αντιληπτή σαν ένα ενιαίο και συμπαγές ως προς τις απόψεις και ταυτοποιήσεις σύνολο αλλά αναζητούνται οι διαφοροποιήσεις και εντάσεις που πιθανόν υπάρχουν ανάμεσα σε διαφορετικά συλλογικά υποκείμενα και οι οποίες της προσδίδουν το δυναμικό της χαρακτήρα. Ακολουθώντας την ίδια οπτική, η «εντοπιότητα» ήρθε να εκφράσει τόσο την «έννοια όσο και [τ]η[ν] αίσθηση της συμμετοχής σε ένα περιχαρακωμένο σύνολο, σε μια κοινωνική και συμβολική ολότητα που εντοπίζεται σε ένα ενδιάμεσο επίπεδο ανάμεσα στις πιο πρωταρχικές δομές της κοινωνικής οργάνωσης (συγγένεια, φιλία) και στο έθνος-κράτος ... Από την άλλη, ... η εντοπιότητα (όπως και η εθνότητα) είναι πολιτισμικό μόρφωμα που περιλαμβάνει μια σειρά από σύμβολα, τα οποία στην αμοιβαία τους διαπλοκή και ιεραρχημένα ανάλογα με το πλαίσιο αναφοράς, ορίζουν την τοπική ταυτότητα-συνείδηση και οργανώνουν τις εντάξεις στο τοπικό επίπεδο (Cohen 1995)» (Παπαταξιάρχης 1990: 335).

Από τα παραπάνω, αναδείχθηκε λοιπόν το αίτημα μιας ενδελεχούς διερεύνησης των μορφών διαχείρισης, διεκδίκησης και χρήσης των τοπικών ταυτοτήτων που κάθε άλλο παρά βέβαιες θεωρούνται ως προς το περιεχόμενο τους. Ως εκ τούτου, η «κοινότητα» και η «ταυτότητα» δε προσεγγίστηκαν στη συγκριμένη έρευνα ως δεδομένες εθνογραφικές «πραγματικότητες» αλλά ως ρευστές ιστορικές διαδικασίες, το πολιτισμικό και κοινωνικό περιεχόμενο των οποίων είναι το ζητούμενο (Σπύρος 2005: 103).

² «Κατασκευή είναι η συμβολική εννοιολόγηση προσώπων, πραγμάτων, και εν γένει συμβάντων, πράξη κοινωνικά αποτελεσματική, άρα νομιμοποιητική, όσο και πράξη κοινωνικά οριοθετημένη» Παπαταξιάρχης (1999: 198).

Παράλληλα, εστιάσαμε στην καταγραφή των ιστορικών διαδικασιών συγκρότησης και συνεχούς ανασυγκρότησης των επιμέρους κοινοτήτων μέσα από την μετακίνηση και εγκατάσταση πληθυσμών στις δύο τοπικές κοινωνίες. Η μετακίνηση ατόμων και πληθυσμών με σκοπό την εγκατάσταση σε έναν νέο τόπο δεν αποτελεί σύγχρονο φαινόμενο αλλά συναντάται σε όλες τις ανθρώπινες κοινωνίες και εποχές. Πλην όμως, στα πλαίσια της νεωτερικότητας επικράτησε, τόσο στις κοινωνικές επιστήμες όσο και στο δημόσιο λόγο, ο όρος «μετανάστευση» για να προσδιορίσει κατά κύριο λόγο τη μετακίνηση από ένα έθνος-κράτος σε ένα άλλο, όρος που υπονοεί μία ταύτιση ανάμεσα σε μια εδαφική επικράτεια, έναν λαό κι έναν πολιτισμό (Νιτσιάκος 2010: 27). Τις τελευταίες δεκαετίες ωστόσο, στο πλαίσιο ενός ολοένα και πιο παγκοσμιοποιημένου κόσμου, οι εθνοκεντρικές αυτές προσεγγίσεις έχουν αμφισβητηθεί, (Νιτσιάκος 2018), μαζί και αντίληψη ότι οι πολιτισμοί είναι ριζωμένοι σε συγκριμένους τόπους (Gupta and Ferguson 1997). Το ζήτημα της κινητικότητας επανέρχεται λοιπόν, αλλά στην προκειμένη περίπτωση το ζητούμενο για τους ερευνητές είναι να μην παίρνουμε τη σχέση ανάμεσα στους λαούς, τους πολιτισμούς και τους τόπους ως κάτι το δεδομένο αλλά ως το αιτούμενο και να αναζητούμε τους τρόπους με τους οποίους μπορούμε να την εξηγήσουμε κάθε φορά ξεκινώντας από την πεποίθηση ότι οι παραπάνω αναλυτικές κατηγορίες δεν συνιστούν φυσικά φαινόμενα αλλά ιστορικές διαδικασίες (Νιτσιάκος 2010: 68).

Ένα δεύτερο, μεθοδολογικό αυτή τη φορά, ερώτημα αφορά στη διεπιστημονικότητα, την επιλογή δηλαδή να χρησιμοποιηθούν ποιοτικές μέθοδοι από την Ιστορική Επιστήμη και την Κοινωνική Ανθρωπολογία. Θεωρήσαμε ότι ο συνδυασμός της επεξεργασίας αρχειακών πηγών, προφορικών μαρτυριών και της συγχρονικής επιτόπου μελέτης συνιστά την πιο ενδεδειγμένη μεθοδολογική προσέγγιση προκειμένου να καλύψουμε ένα θέμα όπου ο μετασχηματισμός και η κινητικότητα των υποκειμένων αποτελούν συστατικά στοιχεία. Αναμφισβήτητο το χρονικό εύρος το οποίο καλύπτει τη έρευνα είναι εξαιρετικά μεγάλο για μια προσέγγιση σε βάθος. Στόχος της ωστόσο δεν είναι να καλύψει ενδελεχώς διάφορες πτυχές της εξέλιξης των δύο αυτών κοινοτήτων, πως θα μπορούσε άλλωστε να το κάνει μέσα σε ένα τόσο περιορισμένο χρονικά και υλικά πλαίσιο, αλλά να σταθεί στα σημεία εκείνα που μοιάζουν να έχουν σημασία για την συγκρότηση της τοπικής κοινωνίας καθώς και στη δυναμική της μετακίνησης και του μετασχηματισμού.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η ιστορική έρευνα αξιοποίησε ποικίλα δημόσια και ιδιωτικά αρχεία³ προκειμένου να διαμορφωθεί μια τεκμηριωμένη εικόνα για την σύνθεση του πληθυσμού των εν λόγω οικισμών. Παράλληλα, ο όγκος και ο πλούτος των γραπτών πληροφοριών που ανιχνεύτηκαν και η συγκύρια των εξελίξεων στον Αναγκαστικό

³ Πιο συγκεκριμένα, χρησιμοποιήθηκε το αρχειακό υλικό του Αναγκαστικού Συνεταιρισμού Μαρκόπουλου «ΜΑΡΚΟ». Επίσης, το αρχείο του ιερέα Ιωάννη Ηλία, με υλικό που αφορά την πόλη του Μαρκόπουλου, το οποίο την άνοιξη του 2016 ταξινομήθηκε και ψηφιοποιήθηκε από την EMENA. Τμήμα του υλικού είναι τα γενεαλογικά δένδρα των παλαιών οικογενειών του χωριού στα οποία και δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση. Άλλες πηγές που διερευνήθηκαν κατά τη διάρκεια της έρευνας είναι το Αρχείο της EMENA, στο Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ η Αποζημίωση Προσφύγων Ραφήνας (Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχειρίσεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής) και στην Αγροτική Τράπεζα ο Πίνακας Αγροτικών Προσφυγικών Συνοικισμών.

Συνεταιρισμό Μαρκόπουλου «ΜΑΡΚΟ» ανέδειξαν την αναγκαιότητα το υλικό αυτό να διασωθεί και να οργανωθεί με τρόπο τέτοιο που να μπορεί να είναι χρήσιμο στους ερευνητές και οδήγησαν στην απόφαση να ταξινομηθεί το αρχαιακό υλικό του ΜΑΡΚΟ με την καθοδήγηση του Επίκουρου Καθηγητή του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου, Ανδρέα Λυμπεράτου, και του αρχειονόμου-μέλους της ΕΜΕΝΑ Δημήτρη Νικολάου.

Επιπλέον, συλλέχθηκαν προφορικές μαρτυρίες μέσα από ημιδομημένες συνεντεύξεις οι οποίες πραγματοποιήθηκαν με την βοήθεια Οδηγών Συνέντευξης που συντάχτηκαν από την ερευνητική ομάδα. Η καταγραφή των προσωπικών μαρτυριών «απλών» ανθρώπων διαφορετικών ηλικιών, καταγωγής και φύλου πλούτισε σημαντικά τις πληροφορίες που δίνουν τα αρχεία καθώς εστιάζει στους τρόπους με τους οποίους τα γεγονότα βιώθηκαν και έγιναν συλλογική μνήμη από επιμέρους άτομα και κοινωνικές ομάδες. Το υλικό αυτό, με την μορφή ψηφιακά καταγεγραμμένων συνεντεύξεων και φωτογραφιών, αποτελεί ένα μοναδικό αρχείο τοπικής ιστορίας το οποίο έχει στη διάθεσή της η ΕΜΕΝΑ για περεταίρω έρευνα και επεξεργασία.

Επιπρόσθετα, διεξήχθη επιτόπια έρευνα. Οι ερευνητές πραγματοποίησαν τακτικές επισκέψεις στους δύο οικισμούς όπου πέρα από τις συνεντεύξεις και τις πιο ελεύθερες συζητήσεις με «καθημερινούς» ανθρώπους συνομίλησαν επίσης με θεσμικούς παράγοντες –με μέλη των τοπικών αρχών, του συνεταιρισμού ΜΑΡΚΟ και του Συλλόγου Τριγλιανών– και επιδίωξαν να συμμετέχουν στην κοινωνική ζωή (εορτές, κοινωνικές εκδηλώσεις κλπ) όπου η κοινότητα συνεχεται στην ολότητά της. Αναζήτησαν επίσης τις διαφοροποιήσεις και τις τομές στο εσωτερικό της κάθε κοινότητας καθώς και τις διαφορετικές εννοιολογήσεις που επιμέρους άτομα ή ομάδες δίνουν σε αυτήν.

Τέλος, δεν θα πρέπει να παραλείψουμε και μια άλλη μεθοδολογική πρόκληση και πρωτοτυπία του εν λόγω προγράμματος, βαθιά εκπαιδευτική αλλά και επιστημονολογική. Η έρευνα έφερε σε συνέργεια δύο διαφορετικές ομάδες φοιτητών. Αφενός μεν εκείνους από το Πάντειο Πανεπιστήμιο, κανένας από τους οποίους δεν έχει ιδιαίτερες σχέσεις συγγένειας ή εντοπιότητας με τους δύο υπό μελέτη οικισμούς κι άρα διέθετε μια αποστασιοποιημένη ματιά, πέρα από τους «κοινούς τόπους» που μοιράζονται τα μέλη τους. Ως εκ τούτου τους ήταν εύκολο να εκπλήσσονται και να απορούν με εκφράσεις, συμπεριφορές, γεγονότα που για τους γηγενείς ίσως είναι αυτονόητα και άρα όχι άξια προσοχής και εξαγωγής νοήματος. Αφετέρου συμμετείχαν νέοι επιστήμονες-μέλη της ΕΜΕΝΑ, οι οποίοι έχουν μια «από τα μέσα» –όπως συνηθίζουμε να λέμε στην ανθρωπολογία– ματιά για τον τόπο τους και γνωρίζουν πρόσωπα και πράγματα σε βάθος, δυναμικές και μυστικά που ένας «ξένος» θα χρειαστεί πολύ περισσότερο χρόνο για να τα μάθει και να τα κατανοήσει. Πέρα από αυτό κλήθηκαν να συνεργαστούν φοιτητές δύο διαφορετικών επιστημονικών κλάδων, οι οποίοι ακόμα και μέσα στο ίδιο ακαδημαϊκό ίδρυμα συχνά έχουν λίγη αλληλεπίδραση μεταξύ τους. Η συνεργασία και οι ανταλλαγές δεν υπήρξαν πάντα αυτονόητες και εύκολες, νομίζω ωστόσο επέτρεψαν σε όλους να δουν στην πράξη τα προτερήματα, τις διαφορές και τα όρια της επιστήμης τους και τελικά οδήγησαν σε ένα ενδιαφέρον, κατά την άποψή μας, επιστημονικό αποτέλεσμα.

Συμπεράσματα

Το ερευνητικό πρόγραμμα είχε ως εκκίνηση την θεωρητική προσέγγιση της ταυτότητας ως ένα ζήτημα τόσο αυτοπροσδιορισμού όσο και ετεροπροσδιορισμού. Τα κείμενα που ακολουθούν έρχονται λοιπόν να φωτίσουν ορισμένες όψεις της ιστορικής συσχέτισης μεταξύ διαφορετικών πληθυσμών που βρέθηκαν να μοιράζονται τον ίδιο τόπο και να συνδιαμορφώνουν μια συγκεκριμένη κοινωνία, όπως και στις σχέσεις μεταξύ Εαυτού και Άλλου στο εσωτερικό της κάθε κοινότητας. Εξίσου σημαντικές είναι και οι σχέσεις που διατηρεί κάθε μια από τις δύο τοπικές κοινωνίες με την πρωτεύουσα και τις αξίες που αυτή εκπροσωπεί, η οποία ως πολιτικό και ιδεολογικό κέντρο συνιστά ένα βασικό σημείο ετεροπροσδιορισμού τους και επηρεάζει τους τρόπους που διαμορφώνεται η τοπική ταυτότητα κι οι διακοινοτικές σχέσεις.

Το περιορισμένο χρονικά πλαίσιο της έρευνας δεν επέτρεψε την ενασχόληση με περισσότερους από δύο οικισμούς. Το Μαρκόπουλο και η Ραφήνα παρουσιάζουν ένα συγκριτικό ενδιαφέρον: διαχρονικά μοιράζονται την κοινή εμπειρία της άφιξης και εγκατάστασης διαφορετικών πληθυσμών και της συσσωμάτωσης σε συλλογικότητες που δημιουργούν οι κάτοικοι, διεκδικώντας από την κεντρική εξουσία καλύτερες συνθήκες για τη διαβίωσή τους. Επιπλέον, στη μακρά διάρκεια, οι δύο κοινότητες υπήρξαν άμεσα συνυφασμένες με την πόλη της Αθήνας, ενώ τις τελευταίες δεκαετίες αποτελούν πλέον τμήμα της περιφερειακής ζώνης της πρωτεύουσας και χαρακτηρίζονται από μια αξιοσημείωτη δημογραφική, οικιστική και κοινωνική δυναμική.

Από την άλλη παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές: το Μαρκόπουλο συγκροτήθηκε σε οικιστική και διοικητική μονάδα στο συγκεκριμένο χώρο πολύ παλαιότερα από τη Ραφήνα (Φιλίππου-Αγγέλου 2008). Επιπλέον, αποτελεί κατά βάση έναν γεωργικό οικισμό όπου μεγάλο μέρος της οικονομίας και της τοπικής ταυτότητας στηρίχτηκαν ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα στην αμπελοκαλλιέργεια και την παραγωγή κρασιού, σε αντίθεση με το δευτερεύοντα ρόλο που διαχρονικά κατείχε στη Ραφήνα η γεωργία σε σύγκριση με τον τουρισμό, την αλιεία και το λιμάνι. Επίσης, η εθνοτική σύνθεση των δύο οικισμών διαφέρει, με τη Ραφήνα να περιλαμβάνει κατά κύριο λόγο τους πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία και τους λιγνιτωρύχους της περιοχής «Διασταύρωση», ενώ στο Μαρκόπουλο η πλειοψηφία των κατοίκων έχουν αρβανίτικη καταγωγή. Τέλος, ήδη από το 19^ο αιώνα οι σχέσεις ανάμεσα στις κοινότητες των Μεσόγειων εν γένη και τις πολιτικές και πνευματικές ελίτ της Αθήνας υπήρξαν τεταμένες καθώς τα Μεσόγεια, με τον αγροτικό και αρβανίτικο χαρακτήρα τους αποτέλεσαν τον εσωτερικό «άλλο» σε αντίθεση με τον οποίο συγκροτήθηκε η ταυτότητα του «Αθηναίου» (Μαδιανού 1998), κάτι που δε συνέβη με τόσο έντονο τρόπο στην περίπτωση της Ραφήνας.

Παρά τις διαφορετικές αφετηρίες των δύο οικισμών, με την πάροδο των ετών η κοινωνικοοικονομική τους οργάνωση μοιάζει να συγκλίνει ολοένα και περισσότερο, σημάδι της ολοένα και μεγαλύτερης υπαγωγής των τοπικών κοινωνιών στον οικιστικό ιστό της πρωτεύουσας, στα ήθη και τον τρόπο ζωής της. Οι αλλαγές αυτές ξεκινούν ήδη από το μεσοπόλεμο αλλά γίνονται ιδιαίτερα αισθητές από τη δεκαετία του 1960 και μετά. Τότε

οικοπεδοποιούνται παραλιακές περιοχές και στους δύο οικισμούς και οι νέοι κάτοικοι της πρωτεύουσας αποκτούν αρχικά εξοχικές κατοικίες και μετά μόνιμες. Με τη μαζική εγκατάσταση μεταναστών από την Αλβανία έπειτα από την κατάρρευση του καθεστώτος στη γειτονική χώρα, οι τελευταίοι πήραν το ρόλο που είχαν ως τότε οι εσωτερικοί έποικοι. Με την πάροδο των ετών οι μετανάστες αυτοί θα αποκτήσουν τα απαραίτητα έγγραφα για τη νόμιμη διαμονή τους στη χώρα, πολλοί θα αποκτήσουν ιδιόκτητες κατοικίες και εν μέρει θα ενσωματωθούν στις τοπικές κοινωνίες. Η συνεχής διεύρυνση της πρωτεύουσας και η υλοποίηση σημαντικών εθνικών έργων υποδομής, όπως η Αττική Οδός και το Αεροδρόμιο ή ανάπτυξη του λιμανιού της Ραφήνας, οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις «Καποδίστριας» και «Καλλικράτης», καθώς και οι πολλαπλές κρίσεις (κοινωνικοοικονομική, προσφυγική και υγειονομική) της τελευταίας δεκαετίας, θα αποτελέσουν νέες προκλήσεις για τις τοπικές ταυτότητες και τον επαναπροσδιορισμό τους.

Όπως δείχνουν οι αναλύσεις του Νικολάου και των Καψάλη, Λισγάρα, Μανιουδάκη, Παναγιωτάκου στον παρόντα τόμο, στην περίπτωση του Μαρκόπουλου, η τοπική ταυτότητα είναι άμεσα συνυφασμένη με την αρβανίτικη καταγωγή αλλά και με τον τόπο («γέννημα θρέμμα»), με τη συμβολική αξία της ιδιοκτησίας της γης, όπως και με την καλλιέργεια του αμπελιού. Ωστόσο το όριο ανάμεσα στους «ντόπιους» Μαρκοπουλιώτες και τους Αθηναίους επήλυδες μοιάζει να αφορά μια ευρύτερη διαφοροποίηση που ξεπερνά τα όρια τη εθνοπολιτισμικής διαφοράς και έχει τα χαρακτηριστικά μιας κοινωνικής διαφοροποίησης ανάμεσα στον αστικό/νεωτερικό και τον αγροτικό/προ-νεωτερικό τρόπο ζωής και σκέψης. Σε αντίθεση με τον μέχρι πρόσφατα κατά βάση αγροτική χαρακτήρα του Μαρκόπουλου, οι νέοι κάτοικοι προέρχονται από αστικά στρώματα της Αθήνας και μετακινήθηκαν όχι για να ασχοληθούν με τον πρωτογενή τομέα, αλλά ωθούμενοι από το ιδεώδες της εξοχικής κατοικίας, αρχικά, και στη συνέχεια της αναζήτησης καλύτερων συνθηκών διαβίωσης και εργασίας σε ένα ημιαστικό περιβάλλον που συνδυάζει τα θετικά της αστικής ζωής με ένα πιο «φυσικό» περιβάλλον. Αποτελούν φορείς αντιλήψεων και αξιών που ολοένα και περισσότερο συμμερίζονται και οι «ντόπιοι» αλλά απέναντι στις οποίες οι τελευταίοι παραμένουν αμφίσημοι.

Η διάκριση αυτή θα μπορούσε να συνοψιστεί στη σημασιολογική διαφορά που έχει η διαφοροποίηση ανάμεσα στο «κτήμα» (που συνδέεται με την παραγωγική διαδικασία) και το «οικόπεδο» (που αφορά στην κατοικία και τον παραθερισμό). Μπορεί οι περισσότεροι κάτοικοι του Δήμου να είναι κάτοχοι γης ωστόσο η γη αυτή αποκτά διαφορετική νοηματοδότηση και αξία για διαφορετικές κοινωνικές ομάδες. Στις μέρες μας η χρηματική αξία ενός «κτήματος» μπορεί να είναι πιο μικρή από εκείνη ενός «οικοπέδου». Αλλά η συναισθηματική του αξία, ειδικότερα για τους παλιούς κατοίκους του Μαρκόπουλου είναι μεγαλύτερη, όπως και η σημασία του για την ένταξη στην κοινότητα. Παρότι το ιδανικό της ιδιοκτησίας οικογενειακής κατοικίας είναι κοινό σε όλη την Ελλάδα και το συναντάμε τόσο στους «Μαρκοπουλιώτες» όσο και στους «Πορτοραφιιώτες», η γη που έχει μια παραγωγική χρήση και η οποία ακολουθεί τους ανθρώπους από τη μια γενιά στην άλλη έχει ταυτιστεί με την οικογένεια, την ιστορία και τα χαρακτηριστικά της. Ενδεικτική είναι η αφήγηση ενός πληροφορητή από το Μαρκόπουλο για τη γιαγιά του που

για χρόνια έκλαιγε περνώντας έξω από ένα παλιό κτήμα της οικογένειας που πουλήθηκε ως οικόπεδο. Ενδεικτικό είναι επίσης το γεγονός ότι στο συνεταιρισμό ΜΑΡΚΟ συμμετέχουν οι παλιές, αρβανίτικες οικογένειες που κατείχαν αγροτική γη άλλα όχι μέτοικοι από την Αθήνα ή εξωτερικοί μετανάστες.

Αντιθέτως, για τους νέους κατοίκους που έχουν εγκατασταθεί κυρίως στο Πόρτο Ράφτη, όπως και για αρκετούς νεότερους σε ηλικία Μαρκοπουλιώτες, η σημασία της ατομικής ιδιοκτησίας και η εντοπιότητα είναι περισσότερο συνυφασμένη με την κατοχή «οικόπεδου» και ιδιόκτητης κατοικίας, με τα αστικά δηλαδή πρότυπα της «ανάπτυξης» και του «εκσυγχρονισμού» που συναντάμε και σε άλλες περαστικές περιοχές της πρωτεύουσας (Οικονόμου 2010, 2012). Ο Δήμος από την άλλη συνιστά ένα τόπο δυνητικής εκπροσώπησης όλων των δημοτών, ανεξαρτήτως καταγωγής, χρονολογίας εγκατάστασης ή ιδιοκτησιακού καθεστώτος. Στην πράξη ωστόσο αποτελεί ένα πεδίο διαπραγμάτευσης αναφορικά με την δυνατότητα απόφασης για τα κοινά και για το μέλλον της κοινότητας, καθώς η εκπροσώπηση σε αυτόν παραμένει σχετικά άνιση ανάμεσα στους παλιούς και τους νέους κατοίκους. Μάλιστα, για τους εξωτερικούς μετανάστες η απόκτηση ελληνικής ιθαγένειας και ιδιόκτητης κατοικίας μοιάζει να αποτελούν τα βασικά για αυτούς διακυβεύματα κι ως εκ τούτου η ενασχόλησή τους με τα κοινά είναι περιορισμένη. Διαφαίνεται ωστόσο, ότι λόγω της γλωσσικής και πολιτισμικής εγγύτητας, οι σχέσεις των Αλβανών μεταναστών με τους «ντόπιους» είναι πιο στενές και η ένταξή τους γίνεται με πιο ομαλούς όρους απ' ότι σε άλλες κοινότητες των Μεσογείων ή στη Ραφήνα.⁴

Επιπρόσθετα, θα μπορούσαμε να πούμε ότι εδώ και κάποιον καιρό πραγματοποιείται μια συμβολική αντιστροφή. Ενώ στο παρελθόν τα Μεσόγεια ήταν απαξιωμένα ως η «πίσω αυλή της Αθήνας» (Γκέφου-Μαδιανού 1998) τις τελευταίες δεκαετίες μετατρέπονται σε έναν περιζήτητο και προνομιακό τόπο εγκατάστασης για πολλούς κατοίκους που εγκαταλείπουν το κέντρο της Αθήνας και υπόκεινται σε έντονες διαδικασίες «προαστιοποίησης». Μια μεταστροφή την οποία οι κάτοικοι του Μαρκόπουλου ενίοτε βιώνουν με περηφάνια σε σχέση με την απαξιωμένη θέση που κατείχαν μέχρι πρόσφατα στο εθνικό φαντασιακό οι αρβανίτικες κοινότητες της Αττικής (όπ. π.), άλλοτε πάλι ως μια «εισβολή» στην κοινότητά τους, της οποίας η φυσιογνωμία βλέπουν να αλλάζει. Σε ένα πιο πρακτικό επίπεδο, αναγνωρίζουν τα οφέλη των μεγάλων έργων υποδομής ως προς τον περιορισμό της απόστασης και την ευκολία πρόσβασης στο κέντρο της Αθήνας. Ταυτόχρονα, είναι ιδιαίτερα προβληματισμένοι αναφορικά με τα περιβαλλοντικά, οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα που επέφεραν τα συγκεκριμένα έργα και κάνουν έναν λιγότερο ενθουσιώδη απολογισμό σε σχέση με τα πρώτα χρόνια λειτουργίας τους, ειδικά του αεροδρομίου (Γκέφου-Μαδιανού 2014). Ολοένα δε έχουν την αίσθηση ότι τα οφέλη που αποκόμισε η πρωτεύουσα από αυτήν την «προσέγγιση» είναι μεγαλύτερα, ενώ για τα Μεσόγεια περισσότερες είναι οι ζημιές, γεγονός που αναπαράγει την μειονεκτική τους θέση σε σχέση με την πόλη της Αθήνας.

⁴ Για τον ρόλο της γλωσσικής και πολιτισμικής συνάφειας στην ένταξη των Αλβανών μεταναστών σε μια αρβανίτικη κοινότητα της Β. Πελοποννήσου βλ. Αθανασοπούλου (2006).

Στη Ραφήνα τώρα (Βεκρής, Παπαθανασοπούλου και Φιλίππου; Σκορδάκη και Κουτσογιάννης σε αυτόν τον τόμο), η τοπική ταυτότητα έχει σε μεγάλο βαθμό υφανθεί γύρω από την κοινή καταγωγή, την εμπειρία της προσφυγιάς και τις αστικές συνήθειες των Τριγλιανών καθώς και γύρω από το λιμάνι με τις εμπορικές και διακομιστικές του δραστηριότητες. Αυτές οι πτυχές μοιάζει να επικρατούν στη συλλογική μνήμη σε σχέση με άλλα κομμάτια της τοπικής ιστορίας όπως είναι η παρουσία των κατοίκων της Διασταύρωσης, με τις εργατικές, ευβοιώτικες -κι όχι μόνο- καταβολές της, ή των Σαρακατσάνων κτηνοτρόφων.

Ωστόσο, στην συγκεκριμένη κοινότητα, παρότι τα όρια μεταξύ των διαφορετικών ομάδων που συγκατοικούν παραμένουν σαφή και ευδιάκριτα, το γεγονός ότι τη βασική ακίνητη περιουσία συνιστούν οι κατοικίες κι όχι η αγροτική γη, καθώς κι ότι, ευρύτερα, οι απόγονοι των προσφύγων από την Τρίγλια όπως και οι μόνιμοι κάτοικοι που προέρχονται από την πόλη της Αθήνας μοιράζονται μια κοινή αστική νοοτροπία, μοιάζουν να μη δημιουργούν ανάλογες εντάσεις με εκείνες στο Μαρκόπουλο. Μάλιστα αρκετοί Αθηναίοι μέτοικοι ενδιαφέρονται να συμμετάσχουν στα κοινά, να διερευνήσουν την ιστορία του τόπου και ενίοτε να αναδείξουν αυτές τις λιγότερο προβεβλημένες πλευρές της τοπικής ιστορίας, συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στο επαναπροσδιορισμό της ταυτότητας. Κάτι παρόμοιο δε συμβαίνει ωστόσο με τους εξωτερικούς μετανάστες που ακόμα κι αν ζουν δύο ή τρεις δεκαετίες τώρα στη Ραφήνα κι έχουν αποκτήσει μικροαστικά χαρακτηριστικά (ιδιόκτητη κατοικία, στροφή από τη μισθωτή εργασία σε ελεύθερα επαγγέλματα κλπ.) δεν έχουν δημόσια παρουσία ή λόγο στα θέματα της κοινότητας.

Πέρα όμως από τις μνήμες του παρελθόντος που σφυρηλατούν το τοπικό ανήκειν, εντοπίζονται διαφοροποιήσεις αναφορικά με τις προσδοκίες για το μέλλον του οικισμού. Σε αντίθεση με τους κατοίκους του Μαρκόπουλου που είδαν τις υποδομές οι οποίες σχετίστηκαν με τους Ολυμπιακούς Αγώνες να αλλάζουν την καθημερινότητά τους, εκείνοι της Ραφήνας θα ήθελαν να είναι περισσότερο μέτοχοι στις εξελίξεις των τελευταίων ετών, καθώς ούτε η Αττική Οδός, ούτε ο Προαστιακός Σιδηρόδρομος έχουν φτάσει (ακόμα) εκεί, όπως ανέμεναν, ούτε το λιμάνι έχει καταφέρει να αποκτήσει τη σημασία και εμβέλεια που περίμεναν να αποκτήσει ως δεύτερος σημαντικό ναυτικός κόμβος της Αττικής μετά τον Πειραιά. Από την άλλη πλευρά αρκετοί είναι εκείνοι που εναντιώνονται σε μια κακώς εννοούμενη, κατά την άποψή τους, «ανάπτυξη» που δε βασίζεται σε βιώσιμες για το περιβάλλον λύσεις και δε θέλουν να χάσει η Ραφήνα το «χρώμα» και το φυσικό πλεονέκτημα που διαθέτει, την ποιότητα δηλαδή που προσφέρει σε παραθεριστές, τουρίστες και μόνιμους κατοίκους καθώς θεωρούν ότι η ανάδειξη αυτών των στοιχείων θα επιτρέψει την μελλοντική οικονομική και κοινωνική ευημερία της. Οι διαφορετικές αυτές οπτικές ωστόσο δεν οργανώνονται γύρω από κάποιες από τις διαφορετικές ομάδες προέλευσης.

Και στις δύο κοινότητες συναντάμε επομένως αντιστάσεις από τους παλαιότερους κατοίκους να μοιραστούν με τους νεότερους τη διαχείριση της τοπικής κοινωνίας αλλά και της τοπικής ταυτότητας. Οι αντιστάσεις αυτές εκδηλώνονται τόσο στο επίπεδο των πρακτικών, όσο και στο επίπεδο της ρητορικής, της μνήμης και της τοπικής ιστορίας

(Hirschon-Φιλιππάκη 1993). Ωστόσο συχνά αυτές μοιάζουν να γεφυρώνονται μπροστά στις σύγχρονες προκλήσεις ή να αναδιαμορφώνονται χάρη σε αυτές καθώς ολόένα και περισσότερο οι δύο κοινότητες εντάσσονται στον οικιστικό ιστό της πρωτεύουσας και η πορεία τους συνδέεται με εκείνη της πόλης της Αθήνας. Μάλιστα, από τη έρευνα έγινε εμφανές ότι και οι δύο οικισμοί παρουσιάζουν μια αμφίθυμη στάση επιθυμίας και αντίστασης στην ολόένα και μεγαλύτερη φυσική και πολιτισμική προσέγγισή τους με την πρωτεύουσα και στη μετατροπή τους από αγροτικές χωρικές κοινότητες σε αστικούς οικισμούς. Πλην όμως, οι αντιστάσεις αυτές δεν εκδηλώνονται με τον ίδιο τρόπο, τον ίδιο ρυθμό και την ίδια ένταση, ούτε έχουν την ίδια επίδραση στο αίσθημα του ανήκειν των κατοίκων και στις μεταξύ τους σχέσεις. Το γεγονός αυτό σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με τις διαφορετικές αφετηρίες και διαδρομές των δύο κοινοτήτων κατά το παρελθόν αλλά και τη διαφορετική αντιμετώπισή τους από το κεντρικό κράτος στο παρόν.

Κλείνοντας θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι σε μια εποχή που ο δημόσιος λόγος κυριαρχείται από συζητήσεις σχετικά με την παρουσία προσφυγικών και μεταναστευτικών πληθυσμών, θεωρούμε ότι η παραπάνω συγκριτική μελέτη αναδεικνύει τον μη «φυσικό» αλλά τοπικά, χρονικά και κοινωνικά κατασκευασμένο χαρακτήρα των δύο τοπικών κοινοτήτων, καθώς και τις πολλαπλές πτυχές της τοπικής ταυτότητας και μνήμης. Καθιστά επίσης εμφανή τη διαχρονικότητα του κοινωνικού φαινομένου της μετακίνησης και φωτίζει τις συνέπειες της συνύπαρξης και αλληλεπίδρασης μεταξύ διαφορετικών συλλογικών υποκειμένων, τόσο σε κοινωνικοοικονομικό όσο και σε πολιτισμικό επίπεδο.

Βιβλιογραφία

- Αθανασοπούλου, Α. (2006), «Αλβανοί και 'Αρβανίτες'. Πολιτισμική συνάφεια και μεταναστευτική εργασία στην Βόρεια Πελοπόννησο», στο Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της ετερότητας: Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 239-266.
- Barth, F. (1969), *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*, Long Grove, Illinois: Waveland Press.
- Cohen, A. (1985), *The Symbolic Construction of Community*, Λονδίνο, Routledge.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (1998), «Η χώρα του Πνεύματος και η Χώρα του Οικοπνεύματος: Παράδοση και Πολιτισμική Ταυτότητα στην Αττική», *Σύγχρονα Θέματα: Τριμηνιαία Έκδοση Επιστημονικού Προβληματισμού και Παιδείας*, Τεύχος 66: 104-111.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (2003), *Εαυτός και «Άλλος»: Εννοιολογήσεις, ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*, Αθήνα: Gutenberg.
- Gefou-Madianou, D. (2014), "Messogeia, the New 'Eleftherios Venizelos Airport' and 'Attiki Odos' or the Double Marginalization of Messogia", στο Brekke K.-J., Dalakoglou D., Filippidis C. και A. Vradis (επιμ.), *Crisis-Scapes: Athens and Beyond*, Αθήνα, Crisis-scape.net, 18-22.

- Gupta, A. και J. Fergusson (επιμ.) (1997), *Culture, Power, Place: Explorations in Critical Anthropology*, Ντάραμ και Λονδίνο, Duke University Press.
- Hirschon-Φιλιππάκη R., 1993, «Μνήμη και Ταυτότητα: Μικρασιάτες πρόσφυγες της Κοκκινιάς», στο Ε. Παπαταξιάρχης και Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν: Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 327-356
- Νιτσιάκος, Β. (1991), «Κοινότητα» στο Νιτσιάκος Β., *Παραδοσιακές Κοινωνικές Δομές*, Αθήνα Οδυσσέας, 39-64.
- Νιτσιάκος, Β. (2010), «Μετανάστευση και Διεθνικότητα», στο Νιτσιάκος Β., *Στο Σύνορο. «Μετανάστευση», Σύνορα και Ταυτότητες στην Αλβανο-Ελληνική Μεθόριο*, Αθήνα Οδυσσέας, 19-76.
- Νιτσιάκος, Β. (2018), «Εισαγωγή», στο Νιτσιάκος Β., Μάνος Ι., Δαλκαβούκης Β., Αγγελίδου Α. και Γ. Αγγελόπουλος (επιμ.), *Τα Πολλαπλά Σύνορα ενός Μεταβαλλόμενου Κόσμου. Θεωρητικές Προσεγγίσεις και Εθνογραφικές Δοκιμές στη Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Κριτική, 11-31.
- Οικονόμου, Λ. (2010), «'Οικόπεδα με δόσεις': Η παραγωγή του χώρου στην αθηναϊκή περιφέρεια (1950-1960)», στο Γιαννακόπουλος Κ. και Γ. Γιαννιτσιώτης (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη: Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια- Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Οικονόμου, Λ. (2012), *Η Κοινωνική Παραγωγή του Αστικού Χώρου στη Μεταπολεμική Αθήνα*, Αθήνα, Πατάκης.
- Παπαταξιάρχης, Ε. (1990), «Δια την Σύστασιν και Ωφέλειαν της Κοινότητος του Χωριού: Σχέσεις και Σύμβολα της Εντοπιότητας σε μια Αιγαιακή Κοινωνία», στο Κομνηνού, Μ. και Παπαταξιάρχης, Ε. (επιμ.), *Κοινότητα, Κοινωνία και Ιδεολογία: Ο Κωνσταντίνος Καρβίδας και η Προβληματική των Κοινωνικών Επιστημών*, Αθήνα, Παπαζήσης, 332-372.
- Παπαταξιάρχης, Ε. (1996), «Περί της Κοινωνική Κατασκευή της Ταυτότητας», *Τοπικά θ'*: 197-216.
- Σπύρος, Θ. (2005), «Ανθρωπολογία ενός ασύ(λ)λη(π)του χώρου: 'τόπος' και 'κοινότητα' σε ένα πρώην νομαδικό πληθυσμό», *Δοκιμές* 13-14: 101-135.
- Φιλίππου-Αγγέλου, Π. (2008), «Σχηματισμός – σύσταση και εξέλιξη των δήμων και των κοινοτήτων των Μεσογείων και της Λαυρεωτικής (1833-1979)», στο *Πρακτικά Θ' Επιστημονικής Συνάντησης Νοτιοανατολικής Αττικής*, 439-451.

Abstract

The research project "Locality and Mobility in Eastern Attica: Collective definitions and identifications in the communities of Rafina and Markopoulo (18th-21st century)" was carried out between July 2017 and June 2018 by EMENA with my scientific advice and the participation of nine students from Panteion University. The purpose of the program was to

shed light on the historical and social processes of formation of these two communities and on the construction of local identities, through an interdisciplinary (historical and anthropological) perspective. The research departs from the theoretical assumption that "community" and "identity" are not given "realities" but fluid historical processes, the cultural and social content of which needs to be explored. The project examines the interactions between different groups of people that share the same place and shape each local society. Attention is also paid to the relations between each community and the city of Athens, which as a political and ideological center influences the ways in which local identity and inter-communal relations evolve. At a time when public discourse is dominated by debates about the presence of refugees and migrants, we believe that such a comparative study can help to highlight the non-"natural" but locally, temporally and socially constructed character of such local communities, as well as the multiplicity of local identities and memories. Also, to shed light to the perennial character of human mobilities and stress the socio-economic and cultural effects of coexistence and interaction between different individual and collective subjects.

Αθανασίου Αρτεμισία
Υπ. Δρ. Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Γαστεράτος Χάρης
Κάτοχος Μεταπτυχιακού Διπλώματος Ιστορίας,
Πάντειο Πανεπιστήμιο

Παπασιδέρης Γιάννης
Τελειόφοιτος Ιστορίας και Αρχαιολογίας,
ΕΚΠΑ

Ταξινόμηση Αρχείου Αναγκαστικού Συνεταιρισμού Μαρκοπούλου «ΜΑΡΚΟ»

Την άνοιξη του 2018 σε συνεργασία με τον Αναγκαστικό Συνεταιρισμό ΜΑΡΚΟ και την Εταιρεία Μελετών Νοτιοανατολικής Αττικής προχωρήσαμε στην καταγραφή και ταξινόμηση του αρχείου του Συνεταιρισμού (ιστορικό και ημιενεργό) με την καθοδήγηση του Επίκουρου Καθηγητή του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου, Ανδρέα Λυμπεράτου, και του αρχειονόμου Δημήτρη Νικολάου. Σκοπός μας ήταν η διάσωση εγγράφων ζωτικής σημασίας για τα μέλη του αλλά και για την ιστορική έρευνα. Η ταξινόμηση κράτησε τέσσερεις μήνες, στη διάρκεια των οποίων έγιναν σωστικές παρεμβάσεις και οδήγησαν στην συγκρότηση ενός αρχείου που αποτελείται από δεκαεπτά (17) κατηγορίες.

Ο συγκεκριμένος Συνεταιρισμός δεν αποτελεί τυπικό δείγμα αφού η προϊστορία του ξεκινά από την όψιμη οθωμανική αυτοκρατορία. Η πρώτη αναφορά σε επίσημο έγγραφο είναι το 1819 με την αγορά του κτήματος της Αγίας Τριάδας. Κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας λειτούργησε ως δημογεροντία ενώ με την δημιουργία του ελληνικού κράτους μετατρέπεται σε Κοινοτική Επιτροπή. Οι δραστηριότητές του αφορούσαν τη διαχείριση της χορτονομής και τα έσοδα από αυτήν διατίθενται για κοινωφελείς σκοπούς. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα αποκτά νομικό πρόσωπο με συνέπεια τη λειτουργία οργανωμένης γραμματείας και τη σταθερή παραγωγή εγγράφων. Στις 6 Οκτωβρίου ο 1914, σύμφωνα με τις διατάξεις του νόμου ΔΝΖ του 1912 «Περί συστάσεως Δήμων και Κοινοτήτων»¹

¹ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τ.Α., Αρ.Φ. 256, 28/8/1912. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα η Ελλάδα με πληθυσμό τριών εκατομμυρίων ανθρώπων, είχε μόλις 450 δήμους. Κατά συνέπεια, το αξίωμα του δημάρχου είχε ιδιαίτερη βαρύτητα, κυρίως λόγω του γεγονότος ότι είχε τη δύναμη να αναδεικνύει ή ακόμα και να ελέγχει τον τοπικό βουλευτή, με αποτέλεσμα να αποδυναμώνεται η κεντρική εξουσία. Η εξάρτηση αυτή είχε προκαλέσει έντονη δυσαρέσκεια στους πολιτικούς κύκλους με αποτέλεσμα το 1912 ο πρωθυπουργός της χώρας Ελευθέριος Βενιζέλος να δρομολογήσει την «απελευθέρωση των συνοικισμών» με τη συγκρότηση δήμων και κοινοτήτων, τερματίζοντας την λεγόμενη «δημαρχοκρατία». Αθανασόπουλος Κ., Φλογαίτης Σπ., Χριστοφιλόπουλος Δ., Μπαμπάς, Σ., Κιουσοπούλου Λ., Ξυθάλη-Κερκύρα Θ., Παπακωστόπουλος Κ., Τριανταφυλλοπούλου Α., *Νέοι Θεσμοί της Τοπικής Αυτοδιοίκησης*, Ελληνική Εταιρία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης, Αθήνα, 1989, σσ. 14-15.

μετατρέπεται σε Αναγκαστικό Συνεταιρισμό Μαρκοπούλου² και οι δραστηριότητές του πολλαπλασιάζονται. Συγκεκριμένα:

- Λειτουργία Κοινοτικού Οινοποιείου από το 1914
- Προμήθεια λιπασμάτων και ζιζανιοκτόνων
- Λειτουργία αλωνιστικής μηχανής
- Αγορά και διανομή αγροκτήματος «Βράωνα»
- Αγορά οικοπέδων στην περιοχή του Αγίου Σπυρίδωνα από το 1918
- Λειτουργία ηλεκτρικής εταιρείας
- Δημιουργία δικτύου ύδρευσης
- Αγροφυλακή
- Φιλόπτωχο ταμείο
- Κατασκευή και πληρωμή κοινοτικών έργων, όπως η διάνοιξη της πλατείας Αν. Πετούρη, κατασκευή και επισκευή οδών, ανέγερση σχολείων, ανέγερση κεντρικού Ναού και νεκροταφείου κ.ά.³

Σύμφωνα με τον Μεθενίτη, η πλέον σημαντική περίοδος για τον ΜΑΡΚΟ ήταν το διάστημα 1914-1947, όταν Διαχειριστής ήταν ο Δημοσθένης Α. Σωτηρίου, που συνέβαλε τα μέγιστα στην οικονομική αυτοτέλεια του συνεταιρισμού, τα έσοδα του οποίου αυξήθηκαν κατακόρυφα μέσω των επενδύσεων που πραγματοποίησε και κυρίως με την δημιουργία του Οινοποιείου, που απέφερε έσοδα σχεδόν τριπλάσια από εκείνα των ενοικίων των βοσκοτόπων, που διατέθηκαν για την δρομολόγηση των παραπάνω κοινωφελών έργων.⁴

Η Ταξινόμηση του Αρχείου

Το αρχειακό υλικό φυλασσόταν σε ιδιόκτητα κτίσματα του Συνεταιρισμού στις εγκαταστάσεις του επί της οδού Ι. Πρίφτη 2 στο Μαρκόπουλο. Συγκεκριμένα, στην αίθουσα του παλιού προσκοπισμού στο βορεινό τμήμα του οικοπέδου όπου υπήρχε το μεγαλύτερο τμήμα του αρχείου, στην αίθουσα του χημείου και στους χώρους των γραφείων του Αναγκαστικού Συνεταιρισμού. Με γνώμονα την ασφαλή φύλαξη του υλικού και την ευκολότερη πρόσβαση σε αυτό, αποφασίστηκε η μεταφορά του στους χώρους των κεντρικών γραφείων. Ο πρώτος προβληματισμός μας ήταν η επιλογή του υλικού που θα μεταφερθεί στους τελικούς χώρους φύλαξης. Βασικό κριτήριο ήταν η διάσωση υλικού που θα αποτυπώνει τις δραστηριότητες του Συνεταιρισμού μέσα στη διαχρονία. Προτιμήθηκαν οι συγκεντρωτικές καταστάσεις παρά

² Ο νόμος αυτός ίσχυσε για το σύνολο της ελληνικής επικράτειας και στο μεγαλύτερο ποσοστό λειτούργησε ομαλά, με εξαίρεση τις περιπτώσεις των οικισμών που διέθεταν Κοινότητες ή Κοινοπραξίες γεωργοκτηνοτρόφων και Κοινοτικές Επιτροπές λόγω της σύγχυσης που δημιουργούνταν μεταξύ των όρων. Γι αυτό αποφασίστηκε η μετατροπή των όρων σε Συνιδιοκτησία και Συμβούλιο Συνιδιοκτησίας. Με τον τρόπο αυτό η Κοινοτική Επιτροπή της Κοινοπραξίας Μαρκοπούλου ονομάστηκε Συνιδιοκτησία ή Αναγκαστικός Αγροτικός Συνεταιρισμός Μαρκοπούλου. Μεθενίτης Σ., *Το Μαρκόπουλο των Μεσογείων, Οδοιπορικό στους αιώνες*, Λυμπέρης Ν., Μαρκόπουλο, 2007, σσ.343-345.

³ Μαγουλάς Γ., «Η Συνιδιοκτησία ή Αναγκαστικός Συνεταιρισμός Μαρκοπούλου 'ΜΑΡΚΟ'», ΣΤ' Επιστημονική Συνάντηση Νοτιοανατολικής Αττικής, Μαρκόπουλο, 1995, σσ.381-395.

⁴ Μεθενίτης Σ., *ό.π.*, σελ. 345.

τα μεμονωμένα έγγραφα. Η παλαιότητα των εγγράφων ήταν καθοριστικός παράγοντας για τη μεταφορά τους. Εξάλλου, τα έγγραφα αυτά ήταν μικρότερα σε όγκο και μάλλον είχε ήδη γίνει σε παλαιότερο χρόνο εκκαθάριση από τους υπαλλήλους. Αξίζει να σημειωθεί, ότι συνολικά ο χαρακτηρισμός του αρχείου ως ιστορικός δεν μπορεί να θεωρηθεί αποδεκτός⁵ αφού όλα τα έγγραφα έχουν διοικητική χρησιμότητα στις καθημερινές λειτουργίες του Συνεταιρισμού και αποτελούν αποδεικτικά μέσα για δικαστικές υποθέσεις τόσο του ίδιου όσο και των μελών του.

Το αρχείο του συγκεκριμένου οργανισμού έχει διατηρηθεί στα βασικά στοιχεία του όπου φαίνεται η δραστηριότητα του:

- Πλήρης σειρά πρακτικών διοικητικού συμβουλίου
- Πλήρης σειρά καθολικών και ημερολόγιων
- Συμβόλαια αγοράς και ενοικίασης
- Πλήρης σταχωμένη αλληλογραφία.

Μετά την μεταφορά του στα γραφεία του Συνεταιρισμού λόγω έλλειψης χρόνου και πόρων αποφασίστηκαν ενέργειες που είχαν περισσότερο τον χαρακτήρα της σωστικής παρέμβασης παρά εργασίες που αποσκοπούν στην προληπτική συντήρηση: αφαιρέθηκε η σκόνη με μηχανικά μέσα, δεν έγινε αφαίρεση μεταλλικών στοιχείων και εσωτερική ταξινόμηση των φακέλων, μεταφέρθηκαν τα έγγραφα από τα κλασέρ σε χάρτινους φακέλους του εμπορίου και καταγράφηκαν σε φύλλο excel, κάθε φάκελος πήρε ένα συγκεκριμένο αριθμό ταυτότητας και σημειώθηκε η θέση για την εύκολη εύρεσή του.

Για την ταξινόμηση του υλικού δημιουργήθηκαν οι εξής γενικές κατηγορίες :

- **Διοίκηση.** Πρακτικά συνελεύσεων, εκλογών, κατάλογοι μελών
- **Γραμματεία.** Πρωτόκολλα εισερχομένων εξερχομένων, σταχωμένη αλληλογραφία
- **Λογιστήριο.** Λογιστικά κατάστιχα όπως καθολικά, βιβλία ταμείου, ημερολόγια κ.ά.
- **Προσωπικό.** Μισθοδοσίες υπαλλήλων, δικαστικές διαφορές
- **Αποθήκη.** Κατάστιχα και λυτά έγγραφα που αφορούν την αποθήκη και συγκεκριμένα την ποσότητα οίνου, μούστου, ειδών συσκευασίας κ.ά.
- **Παραγωγοί, πελάτες.** Κατάστιχα παραγωγών και πελατών
- **Πρατήριο ΜΑΡΚΟ στη Θεσσαλονίκη**
- **Εξαγωγές.** Ποσότητες των εξαγωγίμων προϊόντων και χώρες εξαγωγής
- **Ετικέτες**
- **Τράπεζες.** Έγγραφα που αφορούν τα δάνεια από την ΑΤΕ
- **Ιδρυτικά.** Νομοθεσία, καταστατικά
- **Εγκαταστάσεις.** Σχέδια και μελέτες για τα κτήρια
- **Κοινοφελή έργα.** Έργα της κοινοτικής επιτροπής
- **Χορτονομή**
- **Κτηματολόγιο.** Κτήμα Βράωνας, Αγίου Σπυρίδωνα κ.ά.

⁵ Το αρχείο του Αναγκαστικού Συνεταιρισμού «ΜΑΡΚΟ» είναι ενεργό, αφού εξυπηρετεί άμεσες λειτουργικές ανάγκες, και ιστορικό, αφού αρκετές πληροφορίες προσφέρονται αποκλειστικά και μόνο για ιστορικό ενδιαφέρον. Γιαννακόπουλος Γ. και Μπουντούρη Β., *Εισαγωγή στην Αρχειονομία*, ΣΕΑΒ, Αθήνα, 2015, σελ. 21.

- Ηλεκτρική Εταιρεία
- Ύδρευση

Στοιχεία εξαγωγών του Αναγκαστικού Συνεταιρισμού ΜΑΡΚΟ

Από το πλούσιο αυτό υλικό που ταξινομήθηκε προκύπτουν πολλά ενδιαφέροντα θέματα προς μελέτη. Στο παρόν κείμενο επιλέξαμε να παρουσιάσουμε ακροθιγώς τις εξαγωγές που πραγματοποίησε ο συνεταιρισμός, από την έναρξη των τακτικών εξαγωγών το 1954 μέχρι και το 1995. Ο λόγος που επιλέξαμε να σταθούμε σε αυτό το ζήτημα είναι η έκπληξη που μπορεί να προκαλέσει σε κάποιον- και εν προκειμένω σε εμάς τους ίδιους- το γεγονός ότι ένας τοπικός συνεταιρισμός είχε δραστηριοποιηθεί συστηματικά διεθνώς ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1960, παρά τις οικονομικές δυσκολίες που άρχισε να αντιμετωπίζει εκείνη την περίοδο. Πρέπει δε, να σημειωθεί ότι εξαγωγές πραγματοποιούνταν και πριν το 1950 με παλαιότερη καταγεγραμμένη ημερομηνία στο ταξινομημένο αρχείο το έτος 1930. Οι χώρες οι οποίες εισήγαγαν τα προϊόντα αυτά εκτείνονταν σε όλα μήκη και τα πλάτη της υφηλίου, από την Αυστραλία μέχρι τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής κι από τη Φινλανδία ως τη Νότιο Αφρική, όπως φαίνεται στον παρακάτω πίνακα.⁶

Ανάμεσα στους πελάτες του ΜΑΡΚΟ, απαντούν και ονόματα ελληνικών εταιρειών ή ιδιωτών, όπως ο Γρηγόρης Ταβός στην Αλβανία, η εταιρεία Rachovidis Bros Ltd στην Αγγλία, η Ithaka Wines στην Αυστραλία, η Hellas –Holland Imprex στην Ολλανδία, ο Δημήτριος Περδικοπάνης στην Νότιο Αφρική, η Pilcher Efsthathiou στην Αυστρία, η Smyrliadis Et Cie import στην Ελβετία, ο Τσόκλης Νικόλαος στις ΗΠΑ. Ειδική μνεία γίνεται για την Δυτική Γερμανία, όπου εντοπίζονται πάνω από δέκα Έλληνες εισαγωγείς του μαρκοπουλιώτικου κρασιού, κυρίως μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1970 (Mavrantzas Import, Chatzipanagiotis Embh, Greca Gmbh). Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι οι εξαγωγές δεν περιορίζονταν μόνο στον οίνο, αλλά και σε υποπροϊόντα του μούστου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η εξαγωγή οινολάσπης για ποιοτικό παρακράτημα στην Ιταλία κατά τη διετία 1986-87.⁷

Πίνακας 1	
Χώρες στις οποίες πραγματοποιούνταν εξαγωγές οίνου	
Χώρα	Περίοδος
Αγγλία	1960-1994
Αλβανία	1993-1994

⁶ Αρχείο ΜΑΡΚΟ, Φάκελος Εξαγωγών.

⁷ Αρχείο ΜΑΡΚΟ, Φάκελος Εξαγωγών.

Πίνακας 1	
Χώρες στις οποίες πραγματοποιούνταν εξαγωγές οίνου	
Χώρα	Περίοδος
Αυστραλία	1979-1981
Αυστρία	1962/1993
Δανία	1982-1987
Δυτική Γερμανία	1964-1989
Ελβετία	1981-1993
Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα	1980
Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής	1954-1993
Ιταλία	1986-1993
Καναδάς	1979-1981
Λίβανος	1980-1981
Νότιος Αφρική	1963-1967
Ολλανδία	1993-1995
Ουκρανία	1993
Σουδάν	1965
Φινλανδία	1961

Οι παραπάνω πίνακες καταδεικνύουν ότι οι εξαγωγές συνεισέφεραν σε μεγάλο βαθμό στην ευμάρεια του ΜΑΡΚΟ για περισσότερο από μια πενηκονταετία. Οι εξαγωγές οίνου αναδεικνύουν πρώτιστα την έντονη δράση του Συνεταιρισμού και την πετυχημένη πορεία του διαχρονικά, γεγονός που οφείλεται αφενός στην προσπάθεια των ιθυνόντων για επέκταση των εμπορικών τους δραστηριοτήτων και αφετέρου στην ποιότητα των εξαγωγίμων προϊόντων και των πρώτων υλών. Εν συνόλω, μπορούμε να πούμε ότι ο Συνεταιρισμός αναβάθμισε αισθητά την ευρύτερη περιοχή των Μεσογείων μέσω της εμπορικής του δράσης, αφού συνέβαλε στην εξέλιξη του Μαρκοπούλου σε σύγχρονο οικισμό.⁸

⁸ Μεθενίτης Σ., *ό.π.*, σελ. 345.

Βιβλιογραφία

- Αθανασόπουλος Κ., Φλογαΐτης Σπ., Χριστοφιλόπουλος Δ., Μπαμπάς, Σ., Κιουσοπούλου Λ., Ξυθάλη-Κερκύρα Θ., Παπακωστόπουλος Κ., Τριανταφυλλοπούλου Α., *Νέοι Θεσμοί της Τοπικής Αυτοδιοίκησης*, Ελληνική Εταιρία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης, Αθήνα, 1989.
- Γιαννακόπουλος Γ. και Μπουντούρη Β., *Εισαγωγή στην Αρχειονομία*, ΣΕΑΒ, Αθήνα, 2015.
- Μαγουλάς Γ., *Η Συνιδιοκτησία ή Αναγκαστικός Συνεταιρισμός Μαρκοπούλου «ΜΑΡΚΟ»*, ΣΤ' Επιστημονική Συνάντηση Νοτιοανατολικής Αττικής, Μαρκόπουλο, 1995.
- Μεθενίτης Σ., *Το Μαρκόπουλο των Μεσογείων, Οδοιπορικό στους αιώνες*, Λυμπέρης Ν., Μαρκόπουλο, 2007.

Αρχειακά Τεκμήρια

Εφημερίς της Κυβερνήσεως, ΦΕΚ 256.

Αρχείο ΜΑΡΚΟ.

Βεκρής Σίμωνας
Μεταπτυχιακός φοιτητής Ιστορίας, ΕΚΠΑ

Παπαθανασοπούλου Κυριακή
Υπ. Δρ. Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Φιλίππου Βαγγέλης
Απόφοιτος Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Ο οικισμός της Ραφήνας: συλλογικότητες και τοπική ταυτότητα

Το παρόν κείμενο αναφέρεται στις διαδικασίες δημιουργίας του οικισμού της Ραφήνας από την εγκατάσταση των προσφύγων και την αναγνώρισή της σε ανεξάρτητη Κοινότητα μέχρι σήμερα. Μέσα από τις προφορικές συνεντεύξεις του ερευνητικού προγράμματος, τις αρχειακές πηγές, κυρίως από το Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας που φυλάσσονται τα πιστοποιητικά προσφυγικής ιδιότητας από την αποζημίωση των προσφύγων, σε συνδυασμό με δευτερογενείς πηγές από τοπικές μελέτες αναδεικνύεται η μικρασιατική – τριγλιανή μνήμη της Ραφήνας και οι διακριτές ταυτότητες που συνυπάρχουν μέχρι σήμερα.

Το 1912 η Κυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων και του εκσυγχρονισμού του κράτους προέβη σε αλλαγές στην τοπική αυτοδιοίκηση για την οποία ίσχυε ακόμα το θεσμικό πλαίσιο της Οθωνικής περιόδου. Σύμφωνα με τη νέα νομοθεσία καταργήθηκαν οι μεγάλοι Δήμοι και ιδρύθηκαν μικρότερες κοινότητες,¹ με στόχο την εξυγίανση και την καλύτερη λειτουργία της αυτοδιοίκησης. Ο παλιός Δήμος Κρωπίας όπου ανήκε η Ραφήνα διασπάστηκε στις κοινότητες: Κορωπίου, Παιανίας, Μαρκόπουλου, Χαρβατίου και Σπάτων. Η Ραφήνα διοικητικά ανήκε στο Δήμο Σπάτων γιατί δεν κάλυπτε τις βασικές προϋποθέσεις που προέβλεπε το νομοθετικό πλαίσιο ώστε να αποσπαστεί. Η Ραφήνα αναγνωρίζεται ως ανεξάρτητη Κοινότητα μετά την εγκατάσταση των προσφύγων στην περιοχή το 1928.²

¹ ΝΔΖ 4057/ 14-2-1912, «Περί συστάσεως Δήμων και Κοινοτήτων», ΦΕΚ 58/14-2-1912.

² ΝΔ/9-5-1928 «Περί αναγνώρισεως κοινότητος Ραφίνας νομού Αττικοβιωτίας», ΦΕΚ 86/24-5-1928.

Με την Μικρασιατική Καταστροφή και την ανταλλαγή των πληθυσμών σύμφωνα με την συνθήκη της Λωζάννης (1923) κατέφτασαν στη Ραφήνα πολλοί πρόσφυγες κυρίως από την περιοχή της Τρίγλιας, ενώ αρκετοί εγκαταστάθηκαν και στην Χαλκιδική.³ Σημαντικό ρόλο για τη μεταφορά των Τριγλιανών διαδραμάτισε ο συντοπίτης τους εφοπλιστής Φίλιππος Καβουνίδης, ο οποίος διέθεσε τα καράβια του για αυτόν τον σκοπό. Η εγκατάσταση των προσφύγων έγινε κυρίως σε παραλιακές περιοχές, οι οποίες σύμφωνα με το μνημονικό αφήγημα τους θύμιζαν αρκετά το λιμάνι της ιδιαίτερης πατρίδας τους. Μέχρι πριν την έλευση των προσφύγων, η Ραφήνα ήταν τσιφλίκι της οικογένειας Σκουζέ που ήταν μεγαλογαιοκτήμονες. Ουσιαστικά δεν υπήρχαν μόνιμοι κάτοικοι, παρά μόνο κάποιοι καλλιεργητές από τα Σπάτα και την Παιανία που καλλιεργούσαν την περιοχή. Με νόμο που θέσπισε η κυβέρνηση Πλαστήρα για τις απαλλοτριώσεις και με τις ενέργειες των Τριγλιανών επιχειρηματιών της οικογένειας Σταυρίδη,⁴ οι οποίοι είχαν επαφές με τον Βενιζέλο, κατάφεραν να διεκδικήσουν μέρους του τσιφλικιού το οποίο δόθηκε στους πρόσφυγες για να εγκατασταθούν.⁵

Οι Τριγλιανοί μετά τον ξεριζωμό τους παρέμειναν περίπου για ένα χρόνο στις αποθήκες του Μαλικούτη στον Πειραιά. Στις 29 Αυγούστου 1923, οι Τριγλιανοί έφτασαν στη Ραφήνα και προσωρινά στεγάστηκαν σε αποθήκες του Σκουζέ και σε αντίσκηνα των φορέων της περίθαλψης προσφύγων.⁶ Αρχικά κατασκευάστηκαν κάποιες παράγκες αλλά σύντομα καταστράφηκαν από πυρκαγιές. Το πρώτο διάστημα οι πρόσφυγες πέρα του στεγαστικού ζητήματος αντιμετώπιζαν σοβαρό πρόβλημα με τη δημόσια υγεία λόγω των τραγικών συνθηκών διαβίωσης και της ελονοσίας που θέριζε τους κατοίκους. Η έλλειψη αποστραγγιστικών έργων για την κάλυψη του έλους της περιοχής σε συνδυασμό με την ανεπαρκή υγειονομική περίθαλψη επιδείνωνε την κατάσταση με αποτέλεσμα η ελονοσία να βρίσκεται σε διαρκή έξαρση

³ Δημήτρης Μακρής, *Η κατοίκηση της Ραφήνας και του Πικερμίου ανά τις χιλιετίες*, Κορωπί, 2017, σ.31. Για την εγκατάσταση των προσφύγων από την Τρίγλια στην Ελλάδα. Βλ. Μεταπτυχιακή εργασία Δημήτρης Νικολάου, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης. Η περίπτωση της Τρίγλιας*, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Πολιτική Επιστήμης και Ιστορία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2019.

⁴ Οι αδελφοί Σταυρίδη με καταγωγή από την Τρίγλια είχαν εγκατασταθεί στην Αθήνα και είχαν δημιουργήσει ασφαλιστική εταιρεία. Αρκετά πλούσιοι και με πρόσβαση στους πολιτικούς κύκλους των Φιλελευθέρων, γνώριζαν την περιοχή της Αττικής και μεσολάβησαν για την απαλλοτρίωση του κτήματος Σκουζέ. Βλ. Προφορική Συνέντευξη Βασίλ. Πιστικίδης 20-7-2018.

⁵ Άννα Μιχαλοπούλου «Ραφήνα και Τρίγλια. Χτίζοντας ένα γεφύρι από το Αιγαίο στην Προποντίδα», *Θ' Επιστημονική Συνάντηση Νοτιοανατολικής Αττικής*, Λαύριο 13-16 Απριλίου 2000, Καλύβια Θορικού Αττικής 2008, σ. 253.

⁶ Εριέττα Βουλγαρίδη (επιμ.), *Τα πλοία και οι άνθρωποι – Ιστορία, Αναμνήσεις, Χρονικά*, Οργανισμός Λιμένος Ραφήνας, 2015, σ. 37-38. Η πληροφορία επιβεβαιώθηκε και από τη συνέντευξη του Α. Παλπατζή στις 22-6-2018.

για 5-6 χρόνια. «Η ελονοσία της Ραφήνας ήταν καθημερινό σλόγκαν στα νοσοκομεία της Αθήνας».⁷ Επίσης πολλοί προσβλήθηκαν από φυματίωση, που ήταν μια ασθένεια μάστιγα της εποχής. Στη Ραφήνα η αποκατάστασης ήταν κυρίως αγροτική με την παροχή αγροτικού κλήρου που συμπεριλάμβανε και την αγροτική κατοικία.⁸ Οι τίτλοι ιδιοκτησίας ήταν κατοχής μέχρι να αποπληρωθούν από τους πρόσφυγες και να γίνουν τίτλοι ιδιοκτησίας. Η πρώτη φάση της ανέγερσης του προσφυγικού συνοικισμού πραγματοποιήθηκε στο διάστημα 1924-1927 από την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ), με τη συμμετοχή του Αγγλικού οίκου Χάμπρο κατόπιν ανάθεσης του Ελληνικού Κράτους.⁹ Εκείνοι έχτισαν στον λόφο δυτικά από το λιμάνι, το συνοικισμό σε οικόπεδα 500 τ.μ. Την κατασκευή του συνοικισμού είχε αναλάβει ο Πόντιος αρχιτέκτονας Μιχαηλίδης. Ως οικοδομικά υλικά χρησιμοποιούσαν θαλασσινό αμμοχάλικο, τσιμέντο και ελάχιστο σίδερο. Στο χτίσιμο του συνοικισμού εργάστηκαν όλοι οι Τριγλιανοί πρόσφυγες. Πριν την ολοκλήρωση του συνοικισμού είχε ξεκινήσει η κλήρωση για την αγορά των έτοιμων σπιτιών χωρίς κάποιο ιδιαίτερο πλαίσιο. Σύμφωνα με την τοπική βιβλιογραφία προτεραιότητα είχαν οι Τριγλιανοί. Ωστόσο αρκετά σπίτια έμειναν άδεια λόγω της μη εγκατάστασης όλων των Τριγλιανών στην Ραφήνα. Σε αυτά εγκαταστάθηκαν άλλοι πρόσφυγες, όπως ήταν οι Καραμανλήδες και οι Βουρλιώτες. Όσα πάλι δεν είχαν καταφέρει να πουληθούν τα αγόρασαν πρόσφυγες που είχαν εγκατασταθεί προσωρινά στο κέντρο.¹⁰ Το 1927-1928 ο Σκουζές αποφάσισε να πουλήσει τα 6000 στρέμματα του κτήματος που είχαν απομείνει μετά την απαλλοτρίωση. Αρχικά πρότεινε την αγορά στους πρόσφυγες με ένα υψηλό αντίτιμο, όμως αυτό προκάλεσε πολλές αντιδράσεις και διαβουλεύσεις ως προς το ποιος θα κάνει την αγορά και πως θα διανεμηθεί η γη. Ακούστηκαν πολλές προτάσεις αλλά τελικά δεν βρέθηκε λύση και η αγορά έγινε από ιδιώτες.¹¹ Τα βασικά επαγγέλματα των προσφύγων ήταν οι αγροτικές εργασίες, τα ψάρια καθώς υπήρχαν και κάποιοι μικρο-επαγγελματίες που είχαν μικρά μαγαζιά «το μικρό μπακάλικο, το καφενείο, το τσαγκαράδικο κλπ».¹²

⁷ Θανάσης Πιστικίδης, *Ριζώματα βιώματα παθήματα αληθινές ιστορίες Ραφήνα*, Ραφήνα, 1985, σ.79.

⁸ Νίκος Ανδριώτης, «Αστική Αποκατάσταση», στο Αν. Καραπάνου (επιμ.), *Η Αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Αθήνα, *Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων*, 2006, σ. 141.

⁹ Πρόδρομος (Μάκης) Λαδόπουλος, *Τριγλιανοί Διάλογοι*, Ραφήνα, 2012, σ. 9 και Εριέττα Βουλγαρίδη (επιμ.), *Τα πλοία και οι άνθρωποι...ό.π.*, σ. 39.

¹⁰ Ο Θαν. Πιστικίδης κάνει λόγο για τριάντα (30) περίπου σπίτια, τα οποία αγόρασαν ευκατάστατοι Κωνσταντινοπολίτες, Σμυρνιοί και Πόντιοι. Βλ. Θανάσης Πιστικίδης, *Ριζώματα βιώματα, ό.π.*, σ. 65-68.

¹¹ Στο ίδιο, σ. 74-76.

¹² Προφορική Συνέντευξη Βασίλ. Πιστικίδης, 20-7-2018.

Τη δεκαετία του 1930 η Ραφήνα γνώρισε σημαντική ανάπτυξη. Μετά την αναγνώριση της σε αυτόνομη Κοινότητα πρώτος πρόεδρος εκλέχτηκε ο Τριγλιανός επιχειρηματίας Δημοσθένης Καλεμκερής. Ξεκίνησαν τα δημόσια έργα και η αναμόρφωση της περιοχής, υλοποιήθηκαν οι πρώτες ασφαλτοστρώσεις και διανεμήθηκαν τα οικοπέδα που έγιναν καταστήματα στη σημερινή πλατεία. Επίσης βελτιώθηκε η ύδρευση με την πρώτη γεώτρηση, μπήκαν κοινόχρηστες βρύσες και, τέλος, το 1933-1934 ιδρύθηκε η ιδιωτική ηλεκτρική εταιρεία Ραφήνας των αδελφών Χρυσόγελου.¹³ Το 1932 ιδρύθηκε και η ποδοσφαιρική ομάδα «Τρίγλια Ραφήνας». Παράλληλα, αναπτύχθηκε η ανοικοδόμηση που συνδυάστηκε με τα πρώτα φαινόμενα παραθερισμού από κατοίκους κυρίως της Αθήνας. Μετά το 1935 και μέχρι το 1940 η κίνηση αυτή αυξήθηκε καθώς αρκετοί έχτισαν σπίτια ενώ εμφανίστηκαν και οι πρώτες βίλες. Ακόμα όσοι δεν έχτιζαν, συνήθως νοίκιαζαν σπίτια κι αυτό αποτελούσε ένα καλό εισόδημα για τους κατοίκους της Ραφήνας. Με το χτίσιμο τεσσάρων μικρών ξενοδοχείων, τη δημιουργία καταστημάτων και την διαρκή ανάπτυξη του λιμανιού, άρχισε να ενισχύεται η τοπική οικονομία.¹⁴

Τα πιστοποιητικά προσφυγικής ιδιότητας των Τριγλιανών

Παράλληλα με τις προφορικές συνεντεύξεις του ερευνητικού προγράμματος έγινε μια πρωτόλεια αρχειακή έρευνα στο Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας, όπου εντοπίστηκαν οι αποδείξεις από την αποζημίωση των προσφύγων της Ραφήνας με ομολογίες και χρήματα που έλαβαν οι εκατό δικαιούχοι της Ραφήνας, οι οποίοι δεν είχαν αποκατασταθεί ακόμα με αγροτικό κλήρο.¹⁵ Η απόδειξη συνοδεύεται από το πιστοποιητικό προσφυγικής ιδιότητας για τον κάθε δικαιούχο. Το πιστοποιητικό αποτελούσε το μοναδικό επίσημο έγγραφο ταυτοπροσωπίας των προσφύγων, όπως η σημερινή ταυτότητα, ήταν δηλαδή το επίσημο έγγραφο με το οποίο οι πρόσφυγες εντάχθηκαν στην «προσφυγική κατηγορία» και τους αναγνωρίστηκαν από το ελληνικό κράτος συγκεκριμένα δικαιώματά. Τα πιστοποιητικά στα χέρια ενός ερευνητή λειτουργούν διττά γιατί αντλούνται ατομικά στοιχεία που συνθέτουν το πάζλ των προσώπων που εγκαταστάθηκαν και ίδρυσαν τους προσφυγικούς

¹³ Στο ίδιο, σ. 89-90.

¹⁴ Στο ίδιο, σ. 95-97.

¹⁵ Η έρευνα έγινε με την αναζήτηση του όρου Ραφήνα στον τόπο εγκατάστασης. Βλ. *Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχείρισεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής*, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας. Για την ανταλλάξιμη περιουσία των Τριγλιανών. Βλ. Αντώνης Κλάψης, *Η Τριγλιανή ανταλλάξιμη περιουσία*, Ραφήνα, Σύλλογος Τριγλιανών Ραφήνας, 2007.

συνοικισμούς, και από την άλλη παρέχουν στοιχεία για να μελετηθεί η αυτοοργάνωση των προσφύγων και η εμπρόθετη δράση που τους οδήγησε στην ίδρυση συλλόγων.

Τα πιστοποιητικά της Ραφήνας καλύπτουν το χρονικό διάστημα από το 1927-1932. Εκτός από τα εκατό ονόματα σώζονται οι φωτογραφίες ανδρών, γυναικών ακόμα και παιδιών προσφύγων, οι οποίες επιτρέπουν παρατηρήσεις ανθρωπολογικές, φυσιογνωμικές, ενδυματολογικές κλπ. Αρκετοί από τα προσωποποιημένους πρόσφυγες των πιστοποιητικών αναφέρονται και στην τοπική βιβλιογραφία.¹⁶ Με συνέπεια να γίνεται αντιληπτό, ότι ο προσφυγικός συνοικισμός της Ραφήνας ιδρύθηκε με τον κόπο, την προσπάθεια και τη συνεργασία των απλών καθημερινών ανθρώπων. Όσον αφορά τη σύνθεση του συνοικισμού στα πιστοποιητικά κυριαρχεί η καταγωγή από την Τρίγλια, χωρίς όμως να αποκλείεται σε μικρότερο βαθμό και η προέλευση από άλλες μικρασιατικές περιοχές, όπως η Νικομήδεια και η Προικόνησος. Η καταγωγή εκτός Τριγλίας επιβεβαιώθηκε και από τις προφορικές συνεντεύξεις. Επίσης, από την έμφυλη οπτική οι γυναίκες ασχολούνταν κυρίως με τα οικιακά ή τις αγροτικές εργασίες καθώς και σε οικογενειακές επιχειρήσεις, στοιχείο που επιβεβαιώθηκε και στις προφορικές μαρτυρίες,¹⁷ σε αντίθεση με αμιγώς αστικούς συνοικισμούς της Αττικής όπου η γυναίκα εντάχθηκε πιο ενεργά στο βιομηχανικό εργατικό δυναμικό.

Όψεις της αυτοοργάνωσης των Τριγλιανών

Οι πρόσφυγες σε όλους τους συνοικισμούς ίδρυσαν συλλόγους για να προωθήσουν την αποκατάστασή τους. Οι προσφυγικοί σύλλογοι της περιόδου είχαν χαρακτήρα αλληλοβοηθητικό.¹⁸ Δημιούργησαν ένα πλαίσιο δράσης, ασκούσαν πολιτική με την ευρεία έννοια του όρου, λειτουργούσαν ως ομάδες παρέμβασης και εκπροσωπούσαν τους πρόσφυγες στις επίσημες κρατικές αρχές προκειμένου να εξυπηρετηθούν οι πρακτικές τους ανάγκες. Ανέπτυξαν «πολιτικές του χώρου» και διεκδίκησαν τη στεγαστική τους αποκατάσταση. Η ενσωμάτωσή τους στην ελληνική κοινωνία ως

¹⁶ Ενδεικτικά υπάρχουν πιστοποιητικά των Αντώνη Γιακουμή, Θεολόγου Λυραντζή κ.ά. που αναφέρονται στην τοπική βιβλιογραφία. Βλ. Θανάσης Πιστικίδης, *ό.π.*, σ. 71, 83.

¹⁷ Προφορική Συνέντευξη Βασίλ. Πιστικίδης, 20-7-2018.

¹⁸ Για τον ρόλο των προσφυγικών συλλόγων. Βλ. Λουκάς Π. Χριστοδούλου, *Η ιστορία των Σωματείων της Νέας Ιωνίας. Από την ίδρυση της πόλης έως τη Μεταπολίτευση 1923-1974*, Ηλεία, Μπαλτά Εξ Ανατολών, 2014 και διατριβή εν εξελίξει Κυριακή Παπαθανασοπούλου *Προσφυγική εγκατάσταση, σύλλογοι και μνήμη στη Νίκαια 1923-1967*, Πολιτική Επιστήμη και Ιστορία, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

ίσιοι πολίτες με τους γηγενείς ήταν το βασικό τους διακύβευμα κατά τον Μεσοπόλεμο. Ταυτόχρονα λειτουργούσαν ως «θεματοφύλακες» της μικρασιατικής μνήμης» και διατήρησαν τα ιδιαίτερα εθνοπολιτισμικά χαρακτηριστικά της μικρασιατικής καταγωγής τους.¹⁹ Οι βασικοί τους στόχοι αφορούσαν τη διευθέτηση της αποκατάστασης, την απαλλοτρίωση εκτάσεων, την παροχή οικημάτων, οικοπέδων, επαγγελματικών δανείων και την αποζημίωση. Οι Σύλλογοι είχαν επαφές με τους πολιτικούς κύκλους και κυρίως των Φιλελευθέρων. Παρέμβαιναν για τη βελτίωση της καθημερινότητάς των συνοικισμών, όπως η ηλεκτροδότηση, η ύδρευση, η εκπαίδευση, η δημόσια υγεία και αρκετές φορές μεριμνούσαν οι ίδιοι για πρακτικά θέματα όπως η εύρεση εργασίας στα μέλη τους και η φιλανθρωπία που εκφράστηκε με παροχή υλικής και ηθικής βοήθειας στα πιο ευάλωτα μέλη της συλλογικότητας. Επίσης, μέσα τους προσφυγικούς συλλόγους αναδείχθηκαν οι προσωπικότητες που ασχολήθηκαν με τους μετέπειτα θεσμούς της αυτοδιοίκησης, όταν οι συνοικισμοί απέκτησαν διοικητική ανεξαρτησία.

Όσον αφορά τους συλλόγους που εκδώσαν τα πιστοποιητικά για τη Ραφήνα εντοπίστηκαν εννέα προσφυγικοί σύλλογοι και ανάμεσά τους η «Ομάς Προσφύγων Τριγλίας εν Ραφήνα Αττικής».²⁰ Οι υπόλοιποι οχτώ είχαν έδρα την Αθήνα ή τον Πειραιά. Τα περισσότερα πιστοποιητικά είχαν εκδοθεί από την «Παμπροσφυγική Οργάνωση Αμύνης Δικαιούχων Ανταλλαξίμων (ΠΟΑΔΑ 1924)», η οποία αποτελούσε κεντρικό όργανο των προσφύγων για την διεκδίκηση των αποζημιώσεων. Ο αριθμός των αποζημιώσεων πύκνωσε το 1929, όταν το ζήτημα των αποζημιώσεων είχε λάβει πολιτικές διαστάσεις. Οι αποζημιώσεις της Ραφήνας ακολούθησαν το γενικότερο ρυθμό των αποζημιώσεων ώστε οι δικαιούχοι να έχουν αποζημιωθεί, πριν την υπογραφή του συμφώνου της Άγκυρας 1930.

Η «Ομάς Προσφύγων Τριγλίας» ιδρύθηκε στις 30 Σεπτεμβρίου το 1922. Η επωνυμία του συλλόγου παραπέμπει σε αναγνωρισμένη αγροτική κοινότητα, η οποία ασχολήθηκε με την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων της Ραφήνας σύμφωνα με το προβλεπόμενο νομοθετικό πλαίσιο.²¹ Η Τρίγλια είχε χαρακτηριστεί ως αγροτική κοινότητα διότι οι Τριγλιανοί ασχολούνταν πρωτίστως με αγροτικά επαγγέλματα, όπως η καλλιέργεια της ελιάς και η αλιεία και έπειτα με αστικά, όπως

¹⁹ Αιμιλία Σαλβάνου, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης. Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, Αθήνα, Νεφέλη, 2018.

²⁰ Ο Σύλλογος βρέθηκε στο πιστοποιητικό του Ιωάν. Δρακούλη. Βλ. Α22Σ1Υ6Φ9Τ1090, *Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχείρισεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής*, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

²¹ ΝΔ/6-7-1923 «Περί Αγροτικής Εγκαταστάσεως Προσφύγων», ΦΕΚ 190/13-7-1923.

το εμπόριο. Επίσης η επωνυμία «Ομάς» δεν συνηθιζόταν για συλλογικότητες σε αμιγώς αστικούς συνοικισμούς. Την παραπάνω υπόθεση για την ύπαρξη αγροτικής αποκατάστασης επιβεβαιώνει και η αρχειακή πηγή από τον Πίνακα Αγροτικών Προσφυγικών Συνοικισμών της Αττικής, όπου αναφέρει το όνομα του αγροτικού συνοικισμού με την τότε ονομασία Τρίγλια και την παλιά Ραφήνα.²² Γι' αυτό άλλωστε υπερίσχυσε η κοινή προέλευση από την Τρίγλια, που σε αμιγώς αστικούς προσφυγικούς συνοικισμούς εντοπίζεται σπανιότερα.

Ακόμη, η επωνυμία «Ομάς» μπορεί να ήταν συνήθης, όμως έχει και αυτή τη σημασία της γιατί δηλώνει ότι η ομάδα είχε στόχους, διεκδικήσεις, δημοκρατικές διαδικασίες, άλλα είχε και οδηγητή, τον αρχηγό της ομάδας, τον Πρόεδρο, ο οποίος μεριμνούσε για όλη την κοινότητα. Σύμφωνα με το πιστοποιητικό Πρόεδρος της «Ομάς» ήταν ο Θαν. Βαμβακάς, ο οποίος διατηρούσε καφενείο στη Ραφήνα, το οποίο «ήταν το αγροτικό κέντρο», ενώ το καφενείο του Κολυβίδη «ήταν το αστικό».²³ Η «Ομάς» είχε αναλάβει να εξυπηρετήσει τους πρόσφυγες της Ραφήνας που είχαν λάβει αγροτική αποκατάσταση εκτός τους εκατό δικαιούχους που αποζημιώθηκαν από την Εθνική Τράπεζα. Σύμφωνα με την τοπική βιβλιογραφία μερίμνησε για τα παραπάνω ζητήματα, όπως η απαλλοτρίωση εκτάσεων και η διανομή οικοπέδων που δεν ήταν εύκολη, την κατασκευή οικημάτων, καταστημάτων, σχολείου και της εκκλησίας.²⁴ Επίσης από την προφορική μαρτυρία αναδεικνύεται η εμπλοκή της «Ομάδας» στην αγροτική αποκατάσταση και στη συνέχεια στη δράση της σχετικά με την οικονομική ζωή του τόπου σε θέματα φορολογία της αγροτικής παραγωγής καθώς και στη βιομηχανική παραγωγή από τα λιγνιτωρυχεία της Διασταύρωσης. Ο πληροφορητής επισημαίνει ότι υπάρχουν στο Δήμο σκόρπια έγγραφα στα οποία υπάρχει η επωνυμία Ομάς και επιβεβαιώνει ότι *«ασχολούνται με το μούστο ... βάζανε κάποιο φόρο ή ασχολούνται με τη γραμμή του ντεκοβιλ βαγονέτο που έφερνε το λιγνίτη από τη Διασταύρωση το πήγαινε στο ψηλό μέρος του βράχου πάνω από το λιμάνι ώστε μετά να μπορέσει να πέσει μέσα σε ένα καϊκι...»*.²⁵

Η προσφυγική «Ομάς» έπαψε να λειτουργεί το 1930 και δεν ιδρύθηκε αγροτικός συνεταιρισμός που συνήθως αποτελούσε την εξέλιξη των αγροτικών

²² Πίναξ αγροτικών προσφυγικών συνοικισμών, *Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος*, σ. 7, Ιδιωτική Αρχειακή Συλλογή.

²³ Θανάσης Πιστικίδης, *ό.π.*, σ. 74.

²⁴ Στο ίδιο, σ. 74-75, 81

²⁵ Στην προφορική συνέντευξη αναφέρεται ότι υπάρχει κάποια σκόρπια αλληλογραφία μεταξύ της προσφυγικής Ομάδας και των Σταυρίδων. Επίσης ο πληροφορητής φωτίζει πτυχές της δράσης της Ομάδας στην τοπική οικονομία. Βλ. Προφορική Συνέντευξη Βασίλ. Πιστικίδης, 20-7-2018.

ομάδων. Σταδιακά το αγροτικό στοιχείο υποχωρούσε και επικράτησε ο ημιαστικός χαρακτήρας κατά τη διάρκεια της αστικοποίησης της Ραφήνας με τα μαγαζιά και τις δραστηριότητες του λιμανιού. Ωστόσο είναι ενδιαφέρον να εξεταστεί περαιτέρω η σχέση της «Ομάδας» με τα όργανα της αυτοδιοίκησης, όταν η Ραφήνα αναγνωρίστηκε σε Κοινότητα (1928). Από την «Ομάδα» ενδεχομένως να υπήρξαν άτομα εγγράμματα και με μεγαλύτερη οικονομική δυνατότητα που ασχολούνταν με αστικά επαγγέλματα και ανέλαβαν την πρωτοβουλία για την ίδρυση της Κοινότητας.

Όσον αφορά τη μνήμη στη σφραγίδα του Συλλόγου αποδεικνύεται η σημασία της καταγωγής από την Τρίγλια για τους πρόσφυγες της Ραφήνας, η οποία αποτελούσε το συνεκτικό τους στοιχείο και συγκροτούσε την ιδιαίτερη εθνοτοπική τους ταυτότητα. Η αναφορά στην Τρίγλια της Βιθυνίας παρέπεμπε στην «Χαμένη Πατρίδα» και κινητοποιούσε αναμνήσεις σε όλα τα μέλη της κοινότητας που είχαν κοινή καταγωγή και μοιράστηκαν κοινές τραυματικές εμπειρίες του ξεριζωμού από την Τρίγλια. Μέσα στο Σύλλογο οι τραυματικές εμπειρίες ένωσαν τα μέλη και ανέπτυξαν ισχυρούς δεσμούς αλληλεγγύης. Η κοινότητα της ανάμνησης στηρίχτηκε σε μνημοτεχνικές με παλιά θρησκευτικά κειμήλια, όπως η Τριγλιανή εικόνα της «Παντοβασίλισσας».²⁶ Ο προσφυγικός συννοικισμός έκανε προσπάθειες για την επικράτηση του ονόματος Τρίγλιας, όπως αναφέρεται στην τοπική βιβλιογραφία, στην ταχυδρομική σφραγίδα της Κοινότητας, αλλά και στον πίνακα της Αγροτικής Τράπεζας, όμως επικράτησε η ονομασία Ραφήνα σύμφωνα με την παλιά ονομασία της περιοχής Αραφίν. Η Ραφήνα ενδύθηκε με τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά του μικρασιατικού παρελθόντος, προκειμένου ο άγνωστος χώρος να γίνει πιο οικείος και να διατηρηθεί ζωντανή η ανάμνηση της Τρίγλιας. Η μνήμη της «Χαμένης Πατρίδας» παραμένει ακόμα και σήμερα ζωντανή και διακριτή από τις εκάστοτε πληθυσμιακές ομάδες που εγκαθίστανται μόνιμα στην περιοχή στην διάρκεια των χρόνων όπως διαπιστώθηκε από τις συνεντεύξεις.

Η Διασταύρωση και η ταυτότητα του «άλλου»

Κατά την διάρκεια των προφορικών συνεντεύξεων, προέκυψε ένα καινούργιο δεδομένο. Διαπιστώθηκε ότι υπήρχε μια σχετικά αφανής στα κείμενα και τις

²⁶ Στο ίδιο, σ. 84. Για τη συγκρότηση της πολιτισμικής μνήμης και ειδικά για την προσφυγική μνήμη βλ. Jan Assmann, *Η πολιτισμική μνήμη. Γραφή, ανάμνηση και πολιτισμική ταυτότητα στους πρώιμους ανώτερους πολιτισμούς*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017.

δηγήσεις για τη Ραφήνα, τοπική ταυτότητα, δίπλα σε αυτή του Ραφηνιώτη ή του Τριγλιανού: αυτή της Διασταύρωσης. Η Διασταύρωση βρίσκεται στο σημείο που συναντάται η λεωφόρος Λαυρίου με την λεωφόρο που οδηγεί στο κέντρο της Ραφήνας, όπως δηλώνει και η ονομασία. Εκεί λειτουργούσαν λιγνιτωρυχεία ήδη από το 1916, και γύρω από αυτά υπήρχαν κατοικίες, όπου έμεναν οι εργάτες των ορυχείων. Η κατοίκηση, επομένως, της Διασταύρωσης προϋπάρχει αυτής της πόλης της Ραφήνας, η οποία δημιουργήθηκε ουσιαστικά το 1923 με την απαλλοτρίωση του κτήματος Σκουζέ για την εγκατάσταση προσφύγων. Η νέα πόλη της Ραφήνας, με επίκεντρο το λιμάνι, απείχε από την Διασταύρωση περί τα 2,5 χιλιόμετρα. Επίσης κατοικείτο από πρόσφυγες που είχαν μια ήδη διαμορφωμένη τοπική ταυτότητα, αυτή του Τριγλιανού, ενώ στη Διασταύρωση κατοικούσαν άνθρωποι από όλες τις μεριές της Ελλάδας.

Ωστόσο, δεν ήταν μόνο αυτές οι διαφορές μεταξύ Διασταύρωσης και Ραφήνας, ή Ν. Τρίγλιας, όπως ήθελαν αρχικά να ονομαστεί ο οικισμός. Δεν ήταν μόνο η καταγωγή των κατοίκων και η χωρική και χρονική απόσταση που τους χώριζε, υπήρχε και μια ταξική διαφορά. Η Διασταύρωση συνιστά μια, από τις σχετικά σπάνιες, περιπτώσεις στον ελλαδικό χώρο αμιγώς εργατικού οικισμού. Στην περιοχή έμεναν οι εργάτες των λιγνιτωρυχείων ή αργότερα των παρακείμενων ασβεστοκάμινων και τουβλοκάμινων. Μάλιστα αποτελούσαν περίπτωση «καθαρών» προλετάρων, αφού δεν τους ανήκαν τα σπίτια που έμεναν και δεν είχαν στην κατοχή τους εργαλεία, χωράφια ή άλλα μέσα παραγωγής. Το μόνο που τους ανήκε ήταν η εργατική τους δύναμη.

Αντιθέτως, η Ραφήνα ήταν ένας οικισμός μικροαστών, μικροϊδιοκτητών. Στον κάθε πρόσφυγα που αποκαταστάθηκε, δόθηκε ένα σπίτι και αγροτική γη, ενώ κάποιοι συνέχισαν παράλληλα να ασκούν τα αστικά επαγγέλματα που είχαν και στην Μ. Ασία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο παππούς της κας Βασιλικής²⁷, ο οποίος μαζί με τα χωράφια που είχε έραβε φασόν παντελόνια και λειτουργούσε και μια ταβέρνα. Ακόμα κι όταν ασκούσαν χειρωνακτικά επαγγέλματα στο νέο τόπο εγκατάστασής τους, όπως οι πατέρες της Γεωργίας ή της Βασιλικής, οικοδόμοι και οι δύο ήταν περισσότερο ελεύθεροι επαγγελματίες παρά εργάτες. Κατείχαν τα εργαλεία τους, διάλεγαν αυτοί τις εργασίες που θα δούλευαν, ενώ είχαν εξειδικευτεί σε κάποια τέχνη. Επίσης δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η Τρίγλια αν και ήταν αγροτικός κατά κύριο

²⁷ Όλα τα ονόματα που χρησιμοποιούνται εδώ είναι ψευδώνυμα για ευνόητους λόγους.

λόγο οικισμός, είχε και αστικά στοιχεία.²⁸ Επιπλέον, η κουλτούρα των κατοίκων είχε πολλά τέτοια αστικά χαρακτηριστικά, τα οποία διατήρησαν και στο νέο τόπο εγκατάστασής τους, ακόμα και αν δεν ακολουθούσαν καθαρά αστικά επαγγέλματα. Για παράδειγμα, το δωμάτιο υποδοχής του σπιτιού, το έλεγαν στα γαλλικά *αντρέ*, ενώ ακόμα πιο χαρακτηριστικά, στα γλέντια τους χορεύανε φοξ ανγκλέ, βαλς και πολιτικό χασάπικο χοροί της πόλης και όχι του χωριού.

Βέβαια, δεν θα έπρεπε να θεωρηθεί ότι οι Ραφηνιώτες ήταν πλούσιοι. Ζούσαν λιτά και δυσκολεμένα, τα σπίτια του συνοικισμού ήταν μια κουζίνα, ένα χώλ και ένα υπνοδωμάτιο. Ωστόσο, είχαν μια ιδιοκτησία, μικρή μεν, αλλά ιδιοκτησία, που τους βοήθησε να διαφυλαχθούν από την ανέχεια και την εξαθλίωση, όντας ανεξάρτητοι μικροϊδιοκτήτες. Αντιθέτως, οι Διασταυρώτες δεν είχα στην κατοχή τους τίποτα και ασκούσαν βαριά χειρωνακτική εργασία. Οι συνθήκες διαβίωσης ήταν χειρότερες από εκείνες των Ραφηνιωτών. Η κα Ζωή αναφέρει *«ήταν μικρά δωματιάκια, συνεχόμενα, το ένα κολλητά στο άλλο σε διάφορα σημεία της διασταύρωσης χτισμένα από τις εταιρείες, γιατί υπήρξαν αρκετές που πέρασαν κατά καιρούς, και με εξωτερικές κοινές τουαλέτες. Δεν υπήρχαν τουαλέτες στα δωμάτια, κυρίως αρχικά –πιστεύω– είχαν γίνει για να φιλοξενούν μπεκιάρηδες και όχι οικογένειες.»* Και η Δήμητρα λέει για το σπίτι που έμενε η πενταμελής οικογένειά της *«μονόριχτο, κάτω είχε λάσπη.... και είχε ένα ντιβάνι, που κοιμόμουν εγώ με τον Κυριάκο που ήταν μικρός, η μαμά μου με το μπαμπά μου έστρωναν κάτω, και πιο πέρα είχαν βάλει άχυρα, είχε φτιάξει στρώμα και κοιμόταν ο μεγάλος μου αδερφός.»* Μάλιστα η Ιωάννα αναφέρει ότι όταν κάηκε η καλύβα τους από μια δασική πυρκαγιά, έμειναν αυτή και η οικογένεια της για πέντε χρόνια σε μια τρύπα στη πλαγιά, που την είχανε για να εναποθέτουν καρβουνίδι.

Αυτή λοιπόν η ταξική διαφορά μεταξύ των δύο οικισμών επηρέασε και τις μεταξύ τους σχέσεις. Οι Τριγλιανοί έβλεπαν υποτιμητικά τους Διασταυρώτες, που για αυτούς ήταν συνώνυμο του εργάτη. Η κα Ζωή σχολιάζει για το αν γίνονταν γάμοι μεταξύ τους *«Παρόλο που υπήρχε κάποιο φλερτ με κάποιον, αυτό δεν τολμούσαν να το κάνουν ποτέ, δεν γινότανε, ήμασταν κατώτερης κάστας οι καρβουναραίοι»* και η κα Βασιλική τριγλιανή αναφέρει *«Τους θεωρούσαμε πιο παρακατιανούς από εμάς, παρ' ότι βράζαμε όλοι στο ίδιο καζάνι ας πούμε... αλλά γενικότερα ας πούμε, αν κάποιος Ραφηνιώτης έπαιρνε Διασταυρώτισσα, ..., θυμάμαι έναν παλιό φίλο που ο ξάδερφος του είχε πάρει μία από την διασταύρωση και είχαμε βρεθεί στο λεωφορείο, ... και είχε*

²⁸ Άννα Μιχαλοπούλου, ό. π, σ. 272-275.

βαρύ καημό που ο ξάδερφος του πήρε Διασταυρώτισσα, ‘ακούς εκεί να πάρει Διασταυρώτισσα’.» Ένας άλλος υποτιμητικός χαρακτηρισμός εκτός των «καρβουνιαρέων» που αναφέρεται, είναι «Σαγκαηνοί», δηλαδή ότι προέρχονταν από τη Σαγκάη της Κίνας. Όπως μας πληροφορεί η κα Γεωργία: *«όταν πηγαίναμε σχολείο, δημοτικό και γυμνάσιο, οι διασταυρώτες, ήταν για μας τους Ραφηνιώτες, «Τριγλιανούς», τα παιδιά ενός κατώτερου θεού! Δεν τους θέλαμε... Τους θεωρούσαμε δεύτερη διαλογή.»* Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον εδώ είναι ότι η αναφορά αυτή προέρχεται από τις αναμνήσεις της παιδικής ηλικίας, που ήταν τέλη δεκαετίας 1970 με δεκαετία του 1980, δέκα και παραπάνω χρόνια μετά το οριστικό κλείσιμο των στοών των λιγνιτωρυχείων, το 1967.

Πλέον βέβαια, η ένταση αυτή μεταξύ Τριγλιανών και Διασταυριωτών έχει καταλαγιάσει. Τίποτα δεν δείχνει στη Διασταύρωση το παλαιό της παρελθόν. Οι εισοδοί των ορυχείων έχουν καλυφθεί. Καλύβες πια δεν υπάρχουν, αλλά κανονικά σπίτια που έχτισαν είτε οι οικογένειες των πρώην εργατών, που πλέον έχουν αλλάξει και βελτιώσει κατά πολύ την κοινωνικοοικονομική τους κατάσταση,²⁹ είτε από ξένους, Αθηναίους που ήρθαν να μείνουν στην εξοχή. Πλέον, η νέα γενιά θεωρεί εαυτόν Ραφηνιώτη και η παλιά έχθρα έχει εκλείψει. Το μόνο που κρατάει ζωντανή την ανάμνηση του διαφορετικού χαρακτήρα του οικισμού είναι η αντιπαλότητα των δύο ποδοσφαιρικών του ομάδων, της «Θύελλας Διασταύρωσης Ραφήνας» και της «Τρίγλιας Ραφήνας», όπου ενίοτε μετουσιώνονται μέσα από το αθλητικό παιχνίδι οι παλιές διαφορές μεταξύ των δύο οικισμών.

Από τα παραπάνω στοιχεία διαπιστώνεται ότι η Ραφήνα στη μακρά διάρκεια μέσα στο χρόνο έχει αποτελέσει χώρο υποδοχής, εγκατάστασης και εργασίας προσφυγικών και μεταναστευτικών ροών. Οι κάτοικοί της ανεξάρτητα από την προέλευσή τους και παρά τις διαφοροποιήσεις καταφέρνουν να συνυπάρχουν στον ίδιο χώρο τον οποίο νιώθουν πλέον δικό τους. Η σημερινή τοπική ταυτότητα της Ραφήνας διανθίζεται με νέα γνωρίσματα, ενώ η μικρασιατική – τριγλιανή ταυτότητα συνεχίζει να διατηρείται και να κρατά ζωντανή τη μνήμη της «χαμένης πατρίδας».

²⁹ Οι πληροφορητές επισημαίνουν ότι οι κάτοικοι της Διασταύρωσης δουλεύουν σε δικά τους μαγαζιά, όπως φανοποιείο, ενώ κάποιοι είναι δημόσιοι υπάλληλοι. Άλλοι ανέφεραν ότι τα εγγόνια τους εργάζονται στον ιδιωτικό τομέα, «σε φαρμακευτική εταιρεία ενώ η άλλη σπουδάζει διατροφολόγος-δαιτολόγος» Βλ. Προφορικές συνεντεύξεις Ε. Π. 23-11-2017 και Ε. Τ., 2-8-2017.

ΟΜΑΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΤΡΙΓΛΙΑΣ

(ΒΙΘΥΝΙΑΣ Μ. ΑΣΙΑΣ)

ΕΝ ΡΑΦΗΝΑ (ΑΤΤΙΚΗΣ)

ΤΡΙΓΛΙΑ

Αρ. 99.

Ελληνική Δημοκρατία

Ο

Πρόεδρος της Ομάδος Νέας Τριγλίας

Πιστοποιεί ότι

Ο Ιωάννης Χαρ. Φραμούλης
Γέννησης την ταυτότητα εις τον
ήσαντι φωτογραφία / τυγχάνει
Πρόφυξ εν Τριγλίαι της Επαρχίας
Θροασίας.

Εν Ραφήνῃ γὰρ Τρίγλιαι τῇ 27^ῃ Αυγούστου 1927.

Ο Πρόεδρος

Α. Βασιλείου

ὁ Γραμματεὺς

Μ. Βασιλείου

81

Πιστοποιητικό προσφυγικής ιδιότητας από το Σύλλογο «Ομάς Προσφύγων Τριγλίας εν Ραφήνα Αττικής».

Πηγή: Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχείρισεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

Βιβλιογραφία

- Ανδριώτης Νίκος, «Αστική Αποκατάσταση», στο Αν. Καραπάνου (επιμ.), *Η Αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Αθήνα, *Τόρυμα της Βουλής των Ελλήνων*, 2006.
- Βουλγαρίδη Εριέττα (επιμ.), *Τα πλοία και οι άνθρωποι – Ιστορία, Αναμνήσεις, Χρονικά*, Οργανισμός Λιμένος Ραφήνας, 2015.
- Κλάψης Αντώνης, *Η Τριγλιανή ανταλλάξιμη περιουσία*, Ραφήνα, Σύλλογος Τριγλιανών Ραφήνας, 2007.
- Λαδόπουλος Πρόδρομος (Μάκης), *Τριγλιανοί Διάλογοι*, Ραφήνα, 2012.
- Μακρής Δημήτρης, *Η κατοίκηση της Ραφήνας και του Πικερμίου ανά τις χιλιετίες*, Κορωπί, 2017.
- Μιχαλοπούλου Άννα «Ραφήνα και Τρίγλια. Χτίζοντας ένα γεφύρι από το Αιγαίο στην Προποντίδα», *Θ' Επιστημονική Συνάντηση Νοτιοανατολικής Αττικής*, Λαύριο 13-16 Απριλίου 2000, Καλύβια Θορικού Αττικής 2008.
- Νικολάου Δημήτρης, (Μεταπτυχιακή εργασία) *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης. Η περίπτωση της Τρίγλιας*, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Πολιτική Επιστήμης και Ιστορία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2019.
- Παπαθανασοπούλου Κυριακή (Διατριβή εν εξελίξει) *Προσφυγική εγκατάσταση, σύλλογοι και μνήμη στη Νίκαια 1923-1967*, Πολιτική Επιστήμη και Ιστορία, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Πιστικίδης Θανάσης, *Ριζώματα βιώματα παθήματα αληθινές ιστορίες Ραφήνα*, Ραφήνα, 1985.
- Σαλβάνου Αιμιλία, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης. Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, Αθήνα, Νεφέλη, 2018.
- Χριστοδούλου Π. Λουκάς, *Η ιστορία των Σωματείων της Νέας Ιωνίας. Από την ίδρυση της πόλης έως τη Μεταπολίτευση 1923-1974*, Ηλεία, Μπαλτά Εξ Ανατολών, 2014.

Assmann Jan, *Η πολιτισμική μνήμη. Γραφή, ανάμνηση και πολιτισμική ταυτότητα στους πρώιμους ανώτερους πολιτισμούς*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017.

Πηγές

Αρχεία

Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας. Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχειρίσεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής.

Ιδιωτική Αρχειακή Συλλογή. Πίναξ αγροτικών προσφυγικών συνοικισμών, Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος.

Νομοθεσία

ΝΔΖ 4057/ 14-2-1912, «Περί συστάσεως Δήμων και Κοινοτήτων», ΦΕΚ 58/14-2-1912.

ΝΔ/9-5-1928 «Περί αναγνωρίσεως κοινότητος Ραφίνας νομού Αττικοβιωτίας», ΦΕΚ 86/24-5-1928.

ΝΔ/6-7-1923 «Περί Αγροτικής Εγκαταστάσεως Προσφύγων», ΦΕΚ 190/13-7-1923.

Καψάλη Αναστασία
Λυσγάρα Μαρία
Μανουδάκης Γιωργής
Παναγιωτάκου Σοφία
Απόφοιτοι Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

**Ταυτότητες σε διαπραγμάτευση:
Κοινοτικοί θεσμοί και εντοπιότητα στο Δήμο Μαρκοπούλου**

Εισαγωγή

Στα πλαίσια της συμμετοχής μας στο ερευνητικό πρόγραμμα «Εντοπιότητα και Μετακινήσεις στην Ανατολική Αττική από τον 18^ο αιώνα έως σήμερα - Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες στις κοινότητες Ραφήνας και Μαρκόπουλου» επιχειρήσαμε να μελετήσουμε τους τρόπους με τους οποίους συγκροτείται η τοπική ταυτότητα στην περιοχή του Μαρκοπούλου Μεσογαίας, επηρεασμένοι από τις ανθρωπολογικές θεωρίες περί κοινότητας, ταυτότητας, εντοπιότητας και μνήμης. Το ερευνητικό μας ερώτημα αφορά το ρόλο που διαδραματίζουν και την επιρροή που ασκούν δύο κεντρικοί θεσμοί της κοινότητας, ο Αναγκαστικός Συνεταιρισμός ΜΑΡΚΟ και ο Δήμος Μαρκοπούλου, στις δυναμικές σχέσεις που διαμορφώνουν οι κάτοικοι με τους θεσμούς αυτούς όπως και μεταξύ τους.

Πραγματοποιήσαμε επιτόπια έρευνα με συμμετοχική παρατήρηση και ημιδομημένες συνεντεύξεις με κατοίκους στο Μαρκόπουλο και στο Πόρτο Ράφτη. Στο εγχείρημά μας αυτό θεωρήσαμε ότι ο Δήμος Μαρκοπούλου δεν αποτελεί μία ομοιογενή και συμπαγή κοινότητα. Διεξήγαμε τριανταέξι (36) συνεντεύξεις με άτομα διαφορετικού φύλου, ηλικίας και καταγωγής χωρίς να θεωρούμε ότι το δείγμα αυτό είναι αντιπροσωπευτικό, αλλά ενδεικτικό κάποιων τάσεων. Δεκαοκτώ (18) αφορούν συνεντευξιαζόμενους που έχουν γεννηθεί στο Μαρκόπουλο, αυτοπροσδιορίζονται ως «ντόπιοι» ή/και «Μαρκοπουλιώτες», όρους τους οποίους υιοθετούν και οι υπόλοιποι κάτοικοι της περιοχής. Από τις υπόλοιπες συνεντεύξεις, οι δεκατρείς (13) αφορούν εσωτερικούς μετανάστες, κυρίως από την Αθήνα αλλά και από άλλες περιοχές της Ελλάδας, οι οποίοι αποκαλούνται «ξένοι» από τους «ντόπιους», και πέντε (5) μετανάστες από άλλες χώρες. Στο κείμενο θα γίνεται αναφορά σε όσους έχουν χρονικά μεγαλύτερη σχέση με τον τόπο ως «Μαρκοπουλιώτες», στους κατοίκους που ήρθαν από

άλλες περιοχές της Ελλάδας και το εξωτερικό ως «εσωτερικούς» και «εξωτερικούς μετανάστες» αντίστοιχα.

Θεωρούμε τόσο τον Αναγκαστικό Συνεταιρισμό ΜΑΡΚΟ όσο και το Δήμο Μαρκοπούλου όχι ως παθητικούς αλλά ως ενεργούς συνδιαμορφωτές της τοπικής ταυτότητας σε μια πληθώρα λόγων (discourses). Σύμφωνα με τον Gell (1998), υπάρχουν δύο μορφές κοινωνικής δράσης: η πρωτογενής, στην οποία συμμετέχουν τα κοινωνικά υποκείμενα και μέσω της επιλογής διαμορφώνουν τον εαυτό τους, τον περίγυρο και το περιβάλλον τους, και η δευτερογενής, η οποία αποδίδεται στα αντικείμενα που αν και δεν έχουν αυτόνομη θέληση και επιθυμία έχουν την ιδιότητα να επηρεάζουν δυναμικά τους ανθρώπους μέσα από τη σημασία την οποία τους προσδίδουν οι τελευταίοι. Ακολουθώντας αυτή τη λογική, η Γιαλούρη αναφερόμενη στους μνημειακούς τόπους υποστήριξε ότι «μια τέτοια αντίληψη θα μπορούσε να μετατοπίσει την οπτική μας από το πώς φαίνονται τα μνημεία στο τι ακριβώς *πράττουν*, στο πώς εμπλέκονται στο ιστορικό και κοινωνικό γίγνεσθαι και πώς δρουν στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων» (Γιαλούρη 2010: 365). Αντίστοιχα αυτή η λογική θα μπορούσε να βρει εφαρμογή σε θεσμούς, οι οποίοι έχουν καθορισμένη τοπική σημασία και υπόσταση και διαθέτουν την ικανότητα να συμμετέχουν ενεργά στην κοινωνική πραγματικότητα και στη διαμόρφωση της συλλογικής ταυτότητας.

Ο Αναγκαστικός Συνεταιρισμός Μαρκόπουλου «ΜΑΡΚΟ»

Στην περιοχή των Μεσογείων η ενασχόληση με τη γη, η αμπελοκαλλιέργεια και η κατανάλωση οίνου έχουν διαμορφώσει την καθημερινότητα και την ταυτότητα των κατοίκων των διαφορετικών χωριών και έχουν «καθορίσει τις κοινωνικές, οικονομικές και συμβολικές δομές» (Γκέφου-Μαδιανού, 1998: 107). Το Μαρκόπουλο αποτελεί ένα τέτοιο παράδειγμα. Το 1914 η κοινοτική επιτροπή μετατράπηκε σε «Συνιδιοκτησία ή Αναγκαστικό Συνεταιρισμό Μαρκοπούλου ΜΑΡΚΟ». Η δημιουργία του έλαβε χώρα την εποχή που η παραγωγή του κρασιού εντατικοποιούνταν καθώς οι κάτοικοι προσπαθούσαν, λόγω οικονομικών δυσχερειών, να εξασφαλίσουν ένα καλύτερο εισόδημα. Όπως ειπώθηκε από έναν συνομιλητή μας: «*επί έναν αιώνα η ΜΑΡΚΟ ήταν ο αιμοδότης του Μαρκόπουλου...*». Λειτουργήσε καταλυτικά για την κοινωνική πρόνοια και ευμάρεια της κοινότητας. Από τα έσοδά του πραγματοποιήθηκαν έργα δομικού και κοινωνικού χαρακτήρα που άλλαξαν ριζικά την όψη της περιοχής, όπως η ηλεκτροδότηση, το δίκτυο ύδρευσης, η κατασκευή σχολείων και της κεντρικής εκκλησίας. Παράλληλα στήριξε τους κατοίκους μέσα από την προσφορά εργασίας και την εξασφάλιση καλών τιμών για το σταφύλι που παρήγαγαν.

Μέσα από τη συνεχή εμπλοκή των ανθρώπων με το ΜΑΡΚΟ και την κοινωνική του προσφορά, η τοπική ταυτότητα επαναπροσδιορίστηκε και ενίσχυσε την αίσθηση του συνανήκειν, συσχετισμένη με την αμπελοκαλλιέργεια. Ο θεσμός αυτός, πρωτοπόρος για την εποχή του, αποτέλεσε ταυτόχρονα σημείο υπερηφάνειας, ενδυνάμωσης της τοπικής συνείδησης και διαφοροποίησης από τους γύρω οικισμούς. Η παραπάνω υπόθεση προκύπτει και από τις συνεντεύξεις: *«το Μαρκόπουλο βρίσκεται σε πολύ καλύτερη κατάσταση από όλα τα χωριά, κι αυτό χάρη στην ΜΑΡΚΟ»*.

Τη δεκαετία του 1930 ο συνεταιρισμός γνώρισε τη μεγαλύτερη άνθιση, εδραιώνοντας την επωνυμία του εντός και εκτός επικράτειας, λόγω της ποιότητας του οίνου που παρήγαγε. Με την πάροδο των χρόνων όμως, το οικονομικό σημαίνον του μετασηματίστηκε σε ένα πολιτιστικό κληροδότημα με έντονη συμβολική αξία για τους κατοίκους, διαμορφώνοντάς τον σε τόπο μνήμης. Το κεντρικό κτήριο που άλλοτε ήταν η «καρδιά» της παραγωγής κρασιού σταδιακά αναδιαμορφώθηκε σε χώρο διανοήσης και καλλιτεχνικής έκφρασης. Σήμερα, πέρα από την επανεκκίνηση των εργασιών όσον αφορά την παραγωγή κρασιού, διαδραματίζονται εκδηλώσεις οι οποίες ενισχύουν την τοπική ταυτότητα και ταυτόχρονα αναδεικνύουν το πολιτισμικό στοιχείο στη συγκρότηση του οποίου συνεισέφερε και ο ΜΑΡΚΟ. Σε αυτά τα πλαίσια, στο χώρο του διοργανώνεται κάθε καλοκαίρι το φεστιβάλ της ομάδας ΑΤΟΜΑ, με μουσικά δρώμενα, θέατρο, ζωγραφική, λογοτεχνία και χορό, σε μία προσπάθεια να συνεχίσει ο συνεταιρισμός να είναι ένας «ζωντανός» χώρος κοινωνικής διαντίδρασης. Όπως υποστήριξε ένας από τους συνομιλητές μας: *«... κάνουμε το φεστιβάλ και θέλουμε να τον αναβιώσουμε και μαζεύουμε έστω μια φορά το χρόνο κόσμο εκεί μέσα»*. Ακόμα, σχεδιάζεται και η διαμόρφωση ενός μουσείου στις υπάρχουσες εγκαταστάσεις του. Αυτές οι πρακτικές ακολουθούν την άποψη ότι «η πολιτική της πολιτισμικής κληρονομιάς μετατράπηκε στο κατεξοχήν και το σημαντικότερο όχημα ορισμού της ταυτότητας» (Butler και Rowlands 2012: 128). Φαίνεται, ακόμα, ότι γίνονται προσπάθειες χρήσης του κτιρίου με κάθε τρόπο, έτσι ώστε να συνεχίσει να είναι σημείο αναφοράς της περιοχής και άρα να διατηρήσει την συμβολική του αξία παρότι έχει χάσει την οικονομική του σημασία.

Επιπρόσθετα, η διατήρηση της τοπικής ταυτότητας επιτυγχάνεται και μέσω της αναθύμησης των ένδοξων στιγμών του συνεταιρισμού. Σύμφωνα με την Γιαλούρη «η μνημειακότητα είναι μία ιδιότητα που δεν χαρακτηρίζει αποκλειστικά και μόνο τον ορατό δομημένο χώρο. Αλλά και άλλες εκφάνσεις του πολιτισμού, όπως, π.χ., τη γλώσσα» (2010: 356). Βασιζόμενοι στα παραπάνω, θεωρούμε ότι οι αφηγήσεις των μεγαλύτερων σε ηλικία και τα βιβλία τοπικής ιστορίας αναφορικά με το ΜΑΡΚΟ, τα οποία εκδίδονται και είναι

συχνά διαθέσιμα στην βιβλιοθήκη του Μαρκοπούλου, συμβάλλουν στη διατήρηση και αναπαραγωγή της ταυτότητας του «ντόπιου».

Από την άλλη πλευρά, οι περισσότεροι εσωτερικοί και εξωτερικοί μετανάστες δεν φαίνεται να έχουν ιδιαίτερη σχέση με το συνεταιρισμό. Από το 1960 και ύστερα άρχισε η συστηματική παρουσία παραθεριστών στην περιοχή, κυρίως από την Αθήνα, πολλοί από τους οποίους αγόρασαν σπίτια και στη συνέχεια μετέτρεψαν τα εξοχικά τους σε μόνιμες κατοικίες που βρίσκονται κατά κύριο λόγο στο Πόρτο Ράφτη. Επιπλέον, από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, η μαζική εισροή Αλβανών και σε μικρότερη κλίμακα μεταναστών από την Ανατολική Ευρώπη και την Ασία αναδιαμόρφωσε τον κοινωνικό ιστό της κοινότητας.

Όπως αναφέρει η Γκέφου-Μαδιανού (2003) η ταυτότητα δομείται στην βάση της ομοιότητας και της διαφοράς. Σε συμβολικό επίπεδο, ο ΜΑΡΚΟ λειτούργησε και ως ένας παράγοντας διαφοροποίησης ανάμεσα στους παλιούς κατοίκους του χωριού και τους εξωτερικούς και εσωτερικούς μετανάστες, καθώς οι τελευταίοι, όπως αναδεικνύεται από τις συζητήσεις μας, ούτε –σε αρκετές περιπτώσεις– κατέχουν γη η οποία να χρησιμοποιείται για αγροτικούς σκοπούς, ούτε έχουν την ίδια συλλογική μνήμη και τις ίδιες γνώσεις γύρω από το συνεταιρισμό. Οι παρατηρήσεις που προέκυψαν από την έρευνα συμφωνούν με τα λεγόμενα της Μαντόγλου πως «οι οπτικές αλλάζουν ανάλογα με τη θέση που κατέχει το άτομο και η θέση αλλάζει ανάλογα με τις σχέσεις που διατηρούν τα άτομα με τις ομάδες» (2013: 16).

Ο Δήμος Μαρκοπούλου

Ένας ακόμα σημαντικός τοπικός θεσμός είναι ο Δήμος Μαρκοπούλου, ο οποίος σήμερα είναι υπεύθυνος για μια σειρά από δράσεις που αφορούν την διαχείριση της καθημερινότητας και ανταποκρίνεται σε ποικίλα αιτήματα, όπως αυτό της αποχέτευσης και της καθαριότητας. Επίσης ασχολείται με τον αθλητισμό, την εκπαίδευση και τα πολιτιστικά δρώμενα. Είναι υπεύθυνος για τη λειτουργία του Κοινωνικού Παντοπωλείου, του Κοινωνικού Φαρμακείου και το Κοινωνικού Φροντιστηρίου.

Μέσα από την έρευνά μας διαπιστώσαμε ότι τόσο οι κάτοικοι του Μαρκόπουλου όσο κι εκείνοι που μένουν στο Πόρτο Ράφτη ενδιαφέρονται για τα τοπικά προβλήματα, τις πιθανές λύσεις καθώς και για τη δράση του Δήμου, κάτι που τους ενώνει. Μάλιστα, η συμμετοχή στο Δήμο και κυρίως το εκλογικό δικαίωμα θεωρείται πως καθιστά κάποιον «ντόπιο». Βάσει των παραπάνω, θεωρείται πως ο κατεξοχήν ρόλος του Δήμου, που είχε παλαιότερα αναλάβει ο ΜΑΡΚΟ, είναι η διαχείριση των πρακτικών προβλημάτων και η βελτίωση της περιοχής. Όπως αναφέρθηκε στις συζητήσεις μας, μεγάλο μέρος των

Μαρκοπουλιωτών θεωρούν ότι και οι δύο θεσμοί *«είναι συμπληρωματικοί, βοηθάει ο ένας τον άλλον ή ότι «ο ΜΑΡΚΟ με το Δήμο πρέπει να είναι συνεργάτες»*. Θα μπορούσαμε λοιπόν να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι λόγω όσων αντιπροσωπεύει ο Δήμος σήμερα, για τους περισσότερους κατοίκους, παλιούς και νεότερους, αποτελεί μέσο (καθ)ορισμού της ταυτότητας και της κοινότητάς τους.

Παράλληλα συνιστά κι ένα πεδίο έκφρασης των ανταγωνισμών μεταξύ των μελών της κοινότητας. Μείζονος σημασίας είναι ο παράγοντας της εκπροσώπησης των κατοίκων στο Δήμο, καθώς το δημοτικό συμβούλιο απαρτίζεται ως επί το πλείστον από παλιούς Μαρκοπουλιώτες. Ως εκ τούτου, οι κάτοικοι του Πόρτο Ράφτη θεωρούν πως ο Δήμος συχνά εστιάζει σε ζητήματα που αφορούν στο Μαρκόπουλο και αναδεικνύουν καίρια για τον δικό τους οικισμό προβλήματα, όπως η έλλειψη συγκοινωνίας και αποχέτευσης. Πολλοί από αυτούς, δραστηριοποιούνται εντός και εκτός του Δήμου και διεκδικούν την ανάπτυξη σε τομείς όπως η οικονομία, ο πολιτισμός και το περιβάλλον. Χαρακτηριστικά ζητήματα που τους απασχολούν είναι η ανάπτυξη του παραλιακού μετώπου και η καταπάτηση ελεύθερων χώρων. Ούτε όμως και στο εσωτερικό τους υπάρχει πλήρης ομοιογένεια. Για παράδειγμα υπάρχει έντονος διάλογος για το αν θα πρέπει η παραλία στο Πόρτο Ράφτη να αναπτυχθεί τουριστικά ή να διατηρηθεί ο φυσικός της πλούτος. Σε αυτό το πλαίσιο οι κάτοικοι του Πόρτο Ράφτη προβάλλουν τη δική τους εντοπιότητα, αποτινάσσοντας το στερεότυπο της παροδικής παρουσίας τους στην περιοχή. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά των συνομιλητών μας, με διαφορετικό τρόπο διατύπωσης, ότι *«εδώ επένδυσα, εδώ έχω κάνει τα όνειρά μου, έχω δημιουργήσει την οικογένειά μου»*. Η δημόσια συλλογική δράση τους είναι ένας έμμεσος τρόπος συμμετοχής στα κοινά και λειτουργεί σαν πολιτικό εργαλείο και μέσο πίεσης.

Μία διαφορετική οπτική υιοθετείται τέλος από αρκετούς εξωτερικούς μετανάστες με τους οποίους συνομιλήσαμε. Φαίνεται πως μεγαλύτερη σημασία αποδίδουν σε κεντρικούς κρατικούς μηχανισμούς λόγω των γραφειοκρατικών διαδικασιών που πρέπει να διεκπεραιώνουν. Όπως ανέφεραν χαρακτηριστικά *«Τα χαρτιά δεν τα κάναμε στο Δήμο, τα κάναμε στο Τμήμα Αλλοδαπών Λαυρίου, οπότε δεν είχαμε σχέση με το Δήμο»*. Ως εκ τούτου, η σχέση τους με το Δήμο δεν είναι τόσο άμεση, καθώς όμως μένουν στην περιοχή αρκετοί ενδιαφέρονται και ενημερώνονται για τα τεκταινόμενα.

Από τα παραπάνω, αναδεικνύεται λοιπόν η εμπρόθετη δράση των υποκειμένων, καθώς αυτή επηρεάζει ποικιλοτρόπως τους θεσμούς, όπως και το αντίστροφο. Οι θεσμοί συμβάλουν στο να παγιωθούν τα όρια μεταξύ των διαφορετικών ομάδων. Οι άνθρωποι σκέπτονται, ασκούν κριτική, δρουν, ενίοτε συμμετέχουν στα κοινωνικοπολιτικά δρώμενα και

έτσι αναδεικνύουν την ύπαρξη διάφορων ζητημάτων, προτείνοντας λύσεις. Ανάλογα με το αποτέλεσμα, ο Δήμος επηρεάζεται, ενισχύεται ή αμφισβητείται. Ως εκ τούτου, οι σχέσεις μεταξύ των θεσμών και των κοινωνικών υποκειμένων είναι δυναμικές και συνεχώς υπό διαπραγμάτευση.

Αυτοπροσδιορισμοί και Ετεροπροσδιορισμοί

Οι λέξεις και οι όροι που χρησιμοποιούν τα υποκείμενα έχουν πολλές φορές ιδιαίτερη βαρύτητα και διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της ταυτότητάς τους. Οι χαρακτηρισμοί «ντόπιος» και «Μαρκοπουλιώτης» θεωρούνται αποδεκτοί και χρησιμοποιούνται από τους περισσότερους κατοίκους όταν αναφέρονται σε όσους έχουν χρονικά μεγαλύτερη σχέση με τον τόπο και ως επί το πλείστον αρβανίτικη καταγωγή. Ο Foucault (1989) υποστήριξε πως η εξουσία έχει παραγωγικό χαρακτήρα και, άρα, πως τα υποκείμενα και η γνώση που έχει κανείς για αυτά, οφείλονται στην παραγωγική της διάσταση. Οι χαρακτηρισμοί «ξενούρα» και «ξένος» χρησιμοποιούνται από τους Μαρκοπουλιώτες, όταν αναφέρονται στους παραθεριστές και τους μόνιμους κατοίκους με καταγωγή κυρίως από την Αθήνα. Οι τελευταίοι στην πλειοψηφία τους δεν ενστερνίζονται αυτούς τους χαρακτηρισμούς. Παρ' όλα αυτά, στις συζητήσεις μας με πολλούς Μαρκοπουλιώτες γίνονταν περιπαικτικά αναφορές στο ότι αν και οι ίδιοι θεωρούν ότι οι εσωτερικοί μετανάστες είναι πλέον ντόπιοι, οι τελευταίοι δεν επιθυμούν να μοιράζονται αυτήν την ταυτότητα. Η ίδια η ευρεία χρήση των όρων «Μαρκοπουλιώτης», «ντόπιος» και «ξένος» με συστηματικό και γενικευμένο τρόπο είναι ενδεικτική του συμβολικού διαχωρισμού που κάνουν τα υποκείμενα.

Πολλοί συνομιλητές μας αναφέρθηκαν στην αξία της γης και στο πώς αυτή άλλαξε με την πάροδο των χρόνων αποκτώντας πλέον διττό χαρακτήρα. Με την έλευση ανθρώπων από την Αθήνα και από άλλες περιοχές, η παραγωγική αξία της μετατράπηκε σε εμπορική καθώς οι τελευταίοι εγκαταστάθηκαν εκεί αγοράζοντας τα κτήματα. Ταυτόχρονα ο οικισμός που δημιουργήθηκε στο Πόρτο Ράφτη άρχισε να αποτελεί τόπο μνήμης για τους Μαρκοπουλιώτες, οι οποίοι αναπολούν την εποχή που παραθέριζαν εκεί ενώ υπήρχαν μόνο καλύβες. Παρότι η έγγεια ιδιοκτησία δεν τους ανήκει πια καθώς την πούλησαν και παρά τα νέα κοινωνικά δεδομένα, εκείνοι επιθυμούν να συνεχίσουν να έχουν τον κύριο λόγο για τα τεκταινόμενα του οικισμού. Φαίνεται λοιπόν πως ο τόπος, εκτός από κάτι καθαρά γεωγραφικό και αντικειμενικό, έχει σημασίες οι οποίες αλλάζουν με τα χρόνια και μέσα από τη δράση των υποκειμένων.

Υπάρχουν ακόμα συνομιλητές, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στο Μαρκόπουλο επειδή σύναψαν σχέσεις συγγένειας με τους Μαρκοπουλιώτες/ισσες. Μετά την εγκατάστασή τους είτε κράτησαν τη δουλειά τους στην Αθήνα είτε άνοιξαν δικές τους επιχειρήσεις στην περιοχή. Αντιθέτως δεν εντοπίσαμε επιγαμίες ανάμεσα σε Μαρκωπουλιώτες/ισσες και κατοίκους του Πόρτο Ράφτη. Ωστόσο, εδώ και οκτώ χρόνια λειτουργεί ομάδα πλεξίματος στο Πόρτο Ράφτη στην οποία συμμετέχουν γυναίκες που κατοικούν και στις δύο περιοχές. Οι συζητήσεις μας με γυναίκες της ομάδας ανέδειξαν μια άλλη πλευρά των σχέσεών τους: οι διαιρέσεις αυτές δεν είναι απόλυτες και αζεπέραστες, μέσα από μια κοινή ενασχόληση οι συμμετέχουσες περνούν ευχάριστα και δημιουργικά την ώρα τους και μιλούν για τα κοινά προβλήματα και τις ανησυχίες τους βρίσκοντας υποστήριξη και δημιουργώντας φιλίες.

Μιλήσαμε επίσης με εξωτερικούς μετανάστες που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή και ανέλαβαν οικιακές, αγροτικές και οικοδομικές εργασίες ή άνοιξαν τις δικές τους επιχειρήσεις. Κάποιοι μίλησαν για τις δυσκολίες ένταξης που αντιμετώπισαν εκείνοι και τα παιδιά τους προκειμένου να γίνουν μέλη της κοινότητας, με βασικό εμπόδιο τη γλώσσα, την οποία οι περισσότεροι έμαθαν μόνοι τους, χωρίς τη συμβολή κάποιου κρατικού ή τοπικού θεσμού. Από την άλλη, ορισμένοι Αλβανοί ανέφεραν ότι τα αρβανίτικα τους βοήθησαν στην επικοινωνία με τους κατοίκους κι αν και δεν ειπώθηκε ανοιχτά, έγινε αντιληπτό πως η γλωσσική συνάφεια αποτέλεσε μέσο ένταξής τους. Οι υπόλοιποι συνομιλητές μας αναφερόμενοι στην παρουσία των εξωτερικών μεταναστών στη περιοχή επισήμαναν διάφορες πτυχές της. Κάποιοι ως θετική πλευρά της συνύπαρξής τους ανέφεραν ότι συμβάλουν θετικά στην ανάπτυξη της τοπικής οικονομίας: *«... παλιά δεν μπορούσες να βρεις εύκολα οικιακή βοηθό, ή να βρεις έναν άνθρωπο έναν κηπουρό να σου καθαρίσει τον κήπο, ... βοηθάνε ας πούμε αρκετά»*. Άλλοι εξέφρασαν επιφυλακτικότητα απέναντί τους. Αναφέρθηκαν επίσης επιγαμίες ανάμεσα σε «ντόπιους» και μετανάστες/τριες από την Αλβανία.

Υπό το πρίσμα των δι-υποκειμενικών σχέσεων, οι άνθρωποι πραγματώνουν τον εαυτό τους και με αυτόν τον τρόπο διαμορφώνουν την ταυτότητά τους, σύμφωνα με τον Taylor (1994). Μέσα από αυτές τις σχέσεις δημιουργούνται πολλαπλές τοπικές ταυτότητες οι οποίες διαπραγματεύονται το δικαίωμα στην εντοπιότητα. Όπως υποστήριξε ο Παπαταξιάρχης, «εντοπιότητα είναι τόσο η έννοια όσο και η αίσθηση της συμμετοχής σε ένα περιχαρακωμένο σύνολο, σε μια κοινωνική και συμβολική ολότητα που εντοπίζεται σε ένα ενδιάμεσο επίπεδο ανάμεσα στις πιο πρωταρχικές δομές της κοινωνικής οργάνωσης (συγγένεια, φιλία) και στο έθνος-κράτος» (Παπαταξιάρχης 1990: 335).

Οι εσωτερικοί μετανάστες στην πλειονότητά τους, δεν αισθάνονται «ντόπιοι», ούτε όμως ότι «ανήκουν» αποκλειστικά στον τόπο καταγωγής τους. Ωστόσο, εκφράζουν αγάπη για την περιοχή και θαυμασμό για την ομορφιά της, ενδιαφέρονται για τα τεκταινόμενα και προτείνουν λύσεις για τα τοπικά ζητήματα. Ομοίως, οι εξωτερικοί μετανάστες δεν αισθάνονται ότι ανήκουν στη χώρα καταγωγής τους αλλά ούτε και στο Μαρκόπουλο λέγοντας πως *«πάμε στην Αλβανία, είμαστε ξένοι. Ε κι εδώ είμαστε ξένοι για τους Έλληνες...»*. Δημιουργούν παρ' όλα αυτά φιλίες, συγγενικές σχέσεις, επιθυμούν να μείνουν στο Μαρκόπουλο και να αποκτήσουν ένα σπίτι, αν δεν έχουν ήδη, ενώ κάποιοι από αυτούς αποφεύγουν να συναντρέφονται με ομοεθνείς και άλλους μετανάστες. Μιλώντας όμως για τα παιδιά τους, αναφέρουν ότι εκείνα γεννήθηκαν και μεγάλωσαν «εδώ» κι ως εκ τούτου αισθάνονται «Μαρκοπουλιώτες».

Μέσα από την ανάλυση και την επεξεργασία του υλικού συμπεραίνουμε ότι όλοι οι συνομιλητές μας αποτελούν μέρος της ίδιας κοινότητας έχοντας όμως διαφορετικούς λόγους (discourses) και ιστορική παρουσία στην περιοχή. Ο Anderson (1997) όρισε το έθνος ως μία φαντασιακή κοινότητα καθώς τα μέλη της δε γνωρίζονται μεταξύ τους, έχουν όμως βαθιά την αίσθηση του συνανήκειν και της παράλληλης δράσης εντός της. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως ο Δήμος Μαρκοπούλου αποτελεί μια τέτοια φαντασιακή κοινότητα, συστατικό της οποίας δεν είναι ο εθνικισμός, αλλά η ενασχόληση και το ενδιαφέρον για την περιοχή. Ακολουθούμε τη σκέψη του Barth (1969), ο οποίος θεωρεί πως δεν θα πρέπει να μελετάμε τα αντικειμενικά χαρακτηριστικά που δομούν μια κοινότητα, αλλά να στρεφόμαστε στο πολιτισμικό της σύνορο, καθώς αυτό είναι ένας καταλυτικός δείκτης της σημασίας του αυτοπροσδιορισμού και της διαμόρφωσης της ταυτότητας σε αντίθεση και παράλληλη διάδραση με κάποια άλλη ομάδα. Αναδεικνύοντας τις σχέσεις των υποκειμένων στο εσωτερικό της ίδιας κοινωνίας με την βάση επιρροής των δύο προαναφερθέντων θεσμών θεωρούμε ότι μπορούμε να δούμε καλύτερα τα κοινά και διαφοροποιητικά τους στοιχεία και να κατανοήσουμε καλύτερα τις διαδικασίες συγκρότησης της τοπικής ταυτότητας. Μέσω της αλληλεπίδρασης ανθρώπων με διαφορετικές τοπικές ταυτότητες, επιτυγχάνεται εντέλει η σύσταση της κοινότητας.

Επίλογος

Συνοψίζοντας, επανερχόμαστε στο ερευνητικό μας ερώτημα το οποίο αφορά το ρόλο που διαδραματίζουν και την επιρροή που ασκούν δύο κεντρικοί θεσμοί της περιοχής, ο Αναγκαστικός Συνεταιρισμός ΜΑΡΚΟ και ο Δήμος Μαρκοπούλου, στις δυναμικές σχέσεις που διαμορφώνουν οι κάτοικοι μεταξύ τους καθώς και το πώς αυτές οι σχέσεις επηρεάζουν τους εν λόγω θεσμούς. Σύμφωνα με το Foucault (1989) η εξουσία δεν είναι καταδυναστευτική και απόλυτη αλλά σχεσιακή, ασκείται και από τα πάνω και από τα κάτω και αποτελεί αντικείμενο διεκδίκησης και διαπραγμάτευσης, κάτι που συντελεί στην υποκειμενοποίηση και την παραγωγή ταυτοτήτων. Βλέπουμε πως υπάρχουν διάφορα αντικείμενα διεκδίκησης όπως η ταυτότητα και η εντοπιότητα, στα οποία εμπλέκονται φορείς και άνθρωποι. Όλη αυτή η δυναμική διαδικασία συντελεί στη διαπραγμάτευση της εξουσίας και εν τέλει στη ενδυνάμωση ή αμφισβήτηση ταυτοτήτων, οι οποίες δε διέπονται από απόλυτη συμφωνία στο εσωτερικό τους. Το ίδιο ισχύει και για τους θεσμούς, εν προκειμένω το Δήμο και το Συνεταιρισμό. Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν ότι μπορεί να υπάρχουν διαφορές, ωστόσο σε πολλές περιπτώσεις δημιουργούνται συνεργασίες με στόχο την κοινή ωφέλεια.

Βιβλιογραφία

- Anderson, B. (1997), *Φαντασιακές κοινότητες: Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Αθήνα: Νεφέλη.
- Barth, F. (1969), *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*, Long Grove, Illinois: Waveland Press.
- Butler, B. και Rowlands, M. (2012), «Πολιτισμική κληρονομιά», στο Γιαλούρη, Ε. (επιμ.), *Υλικός Πολιτισμός: Η ανθρωπολογία στην χώρα των πραγμάτων*, Αθήνα: Αλεξανδρεια, 125-150.
- Γιαλούρη, Ε. (2010), «Η δυναμική των μνημείων: Αναζητήσεις στο πεδίο της μνήμης και της λήθης», στο Γιαννακόπουλος, Κ. και Γιαννιτσιώτης, Γ. (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη: Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Αθήνα: Αλεξανδρεια, 349-380.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (1998), «Η χώρα του Πνεύματος και η Χώρα του Οινοπνεύματος: Παράδοση και Πολιτισμική Ταυτότητα στην Αττική», *Σύγχρονα Θέματα: Τριμηνιαία Έκδοση Επιστημονικού Προβληματισμού και Παιδείας*, Τεύχος 66: 104-111.

- Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (1999), «Cultural Polyphony and Identity Formation: Negotiating Tradition in Attica», *American Ethnologist: Journal of the American Ethnological Society*, Vol 26, No 2: 412-439.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (2003), *Εαυτός και «Άλλος»: Εννοιολογήσεις, ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*, Αθήνα: Gutenberg.
- Foucault, M. (1989), *Επιτήρηση και Τιμωρία: Η Γέννηση της Φυλακής*, Αθήνα: Ράππα.
- Gell, A. (1998), *Art and Agency: An Anthropological Theory*, Oxford: Clarendon Press.
- Μαντόγλου Α. (2013), «Πρόλογος», στο Halbwachs, M., *Η Συλλογική Μνήμη*, Αθήνα: Παπαζήσης, 11-28.
- Παπαταξιάρχης, Ε. (1990), «Δια την Σύστασιν και Ωφέλειαν της Κοινότητος του Χωριού: Σχέσεις και Σύμβολα της Εντοπιότητας σε μια Αιγαιακή Κοινωνία», στο Κομνηνού, Μ. Και Παπαταξιάρχης, Ε. (επιμ.), *Κοινότητα, Κοινωνία και Ιδεολογία: Ο Κωνσταντίνος Καρβίδας και η Προβληματική των Κοινωνικών Επιστημών*, Αθήνα: Παπαζήσης, 332-371.
- Taylor, C. (1994), *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Βεκρής Σίμωνας
Μεταπτυχιακός φοιτητής Ιστορίας, ΕΚΠΑ

Παπαθανασοπούλου Κυριακή
Υπ. Δρ. Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Φιλίππου Βαγγέλης
Απόφοιτος Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Ο οικισμός της Ραφήνας: συλλογικότητες και τοπική ταυτότητα

Το παρόν κείμενο αναφέρεται στις διαδικασίες δημιουργίας του οικισμού της Ραφήνας από την εγκατάσταση των προσφύγων και την αναγνώρισή της σε ανεξάρτητη Κοινότητα μέχρι σήμερα. Μέσα από τις προφορικές συνεντεύξεις του ερευνητικού προγράμματος, τις αρχειακές πηγές, κυρίως από το Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας που φυλάσσονται τα πιστοποιητικά προσφυγικής ιδιότητας από την αποζημίωση των προσφύγων, σε συνδυασμό με δευτερογενείς πηγές από τοπικές μελέτες αναδεικνύεται η μικρασιατική – τριγλιανή μνήμη της Ραφήνας και οι διακριτές ταυτότητες που συνυπάρχουν μέχρι σήμερα.

Το 1912 η Κυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων και του εκσυγχρονισμού του κράτους προέβη σε αλλαγές στην τοπική αυτοδιοίκηση για την οποία ίσχυε ακόμα το θεσμικό πλαίσιο της Οθωνικής περιόδου. Σύμφωνα με τη νέα νομοθεσία καταργήθηκαν οι μεγάλοι Δήμοι και ιδρύθηκαν μικρότερες κοινότητες,¹ με στόχο την εξυγίανση και την καλύτερη λειτουργία της αυτοδιοίκησης. Ο παλιός Δήμος Κρωπίας όπου ανήκε η Ραφήνα διασπάστηκε στις κοινότητες: Κορωπίου, Παιανίας, Μαρκόπουλου, Χαρβατίου και Σπάτων. Η Ραφήνα διοικητικά ανήκε στο Δήμο Σπάτων γιατί δεν κάλυπτε τις βασικές προϋποθέσεις που προέβλεπε το νομοθετικό πλαίσιο ώστε να αποσπαστεί. Η Ραφήνα αναγνωρίζεται ως ανεξάρτητη Κοινότητα μετά την εγκατάσταση των προσφύγων στην περιοχή το 1928.²

¹ ΝΔΖ 4057/ 14-2-1912, «Περί συστάσεως Δήμων και Κοινοτήτων», ΦΕΚ 58/14-2-1912.

² ΝΔ/9-5-1928 «Περί αναγνώρισεως κοινότητος Ραφίνας νομού Αττικοβιωτίας», ΦΕΚ 86/24-5-1928.

Με την Μικρασιατική Καταστροφή και την ανταλλαγή των πληθυσμών σύμφωνα με την συνθήκη της Λωζάννης (1923) κατέφτασαν στη Ραφήνα πολλοί πρόσφυγες κυρίως από την περιοχή της Τρίγλιας, ενώ αρκετοί εγκαταστάθηκαν και στην Χαλκιδική.³ Σημαντικό ρόλο για τη μεταφορά των Τριγλιανών διαδραμάτισε ο συντοπίτης τους εφοπλιστής Φίλιππος Καβουνίδης, ο οποίος διέθεσε τα καράβια του για αυτόν τον σκοπό. Η εγκατάσταση των προσφύγων έγινε κυρίως σε παραλιακές περιοχές, οι οποίες σύμφωνα με το μνημονικό αφήγημα τους θύμιζαν αρκετά το λιμάνι της ιδιαίτερης πατρίδας τους. Μέχρι πριν την έλευση των προσφύγων, η Ραφήνα ήταν τσιφλίκι της οικογένειας Σκουζέ που ήταν μεγαλογαιοκτήμονες. Ουσιαστικά δεν υπήρχαν μόνιμοι κάτοικοι, παρά μόνο κάποιοι καλλιεργητές από τα Σπάτα και την Παιανία που καλλιεργούσαν την περιοχή. Με νόμο που θέσπισε η κυβέρνηση Πλαστήρα για τις απαλλοτριώσεις και με τις ενέργειες των Τριγλιανών επιχειρηματιών της οικογένειας Σταυρίδη,⁴ οι οποίοι είχαν επαφές με τον Βενιζέλο, κατάφεραν να διεκδικήσουν μέρους του τσιφλικιού το οποίο δόθηκε στους πρόσφυγες για να εγκατασταθούν.⁵

Οι Τριγλιανοί μετά τον ξεριζωμό τους παρέμειναν περίπου για ένα χρόνο στις αποθήκες του Μαλικούτη στον Πειραιά. Στις 29 Αυγούστου 1923, οι Τριγλιανοί έφτασαν στη Ραφήνα και προσωρινά στεγάστηκαν σε αποθήκες του Σκουζέ και σε αντίσκηνα των φορέων της περίθαλψης προσφύγων.⁶ Αρχικά κατασκευάστηκαν κάποιες παράγκες αλλά σύντομα καταστράφηκαν από πυρκαγιές. Το πρώτο διάστημα οι πρόσφυγες πέρα του στεγαστικού ζητήματος αντιμετώπιζαν σοβαρό πρόβλημα με τη δημόσια υγεία λόγω των τραγικών συνθηκών διαβίωσης και της ελονοσίας που θέριζε τους κατοίκους. Η έλλειψη αποστραγγιστικών έργων για την κάλυψη του έλους της περιοχής σε συνδυασμό με την ανεπαρκή υγειονομική περίθαλψη επιδείνωνε την κατάσταση με αποτέλεσμα η ελονοσία να βρίσκεται σε διαρκή έξαρση

³ Δημήτρης Μακρής, *Η κατοίκηση της Ραφήνας και του Πικερμίου ανά τις χιλιετίες*, Κορωπί, 2017, σ.31. Για την εγκατάσταση των προσφύγων από την Τρίγλια στην Ελλάδα. Βλ. Μεταπτυχιακή εργασία Δημήτρης Νικολάου, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης. Η περίπτωση της Τρίγλιας*, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Πολιτική Επιστήμης και Ιστορία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2019.

⁴ Οι αδελφοί Σταυρίδη με καταγωγή από την Τρίγλια είχαν εγκατασταθεί στην Αθήνα και είχαν δημιουργήσει ασφαλιστική εταιρεία. Αρκετά πλούσιοι και με πρόσβαση στους πολιτικούς κύκλους των Φιλελευθέρων, γνώριζαν την περιοχή της Αττικής και μεσολάβησαν για την απαλλοτρίωση του κτήματος Σκουζέ. Βλ. Προφορική Συνέντευξη Βασίλ. Πιστικίδης 20-7-2018.

⁵ Άννα Μιχαλοπούλου «Ραφήνα και Τρίγλια. Χτίζοντας ένα γεφύρι από το Αιγαίο στην Προποντίδα», *Θ' Επιστημονική Συνάντηση Νοτιοανατολικής Αττικής*, Λαύριο 13-16 Απριλίου 2000, Καλύβια Θωρικού Αττικής 2008, σ. 253.

⁶ Εριέττα Βουλγαρίδη (επιμ.), *Τα πλοία και οι άνθρωποι – Ιστορία, Αναμνήσεις, Χρονικά*, Οργανισμός Λιμένος Ραφήνας, 2015, σ. 37-38. Η πληροφορία επιβεβαιώθηκε και από τη συνέντευξη του Α. Παλπατζή στις 22-6-2018.

για 5-6 χρόνια. «Η ελονοσία της Ραφήνας ήταν καθημερινό σλόγκαν στα νοσοκομεία της Αθήνας».⁷ Επίσης πολλοί προσβλήθηκαν από φυματίωση, που ήταν μια ασθένεια μάστιγα της εποχής. Στη Ραφήνα η αποκατάστασης ήταν κυρίως αγροτική με την παροχή αγροτικού κλήρου που συμπεριλάμβανε και την αγροτική κατοικία.⁸ Οι τίτλοι ιδιοκτησίας ήταν κατοχής μέχρι να αποπληρωθούν από τους πρόσφυγες και να γίνουν τίτλοι ιδιοκτησίας. Η πρώτη φάση της ανέγερσης του προσφυγικού συνοικισμού πραγματοποιήθηκε στο διάστημα 1924-1927 από την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ), με τη συμμετοχή του Αγγλικού οίκου Χάμπρο κατόπιν ανάθεσης του Ελληνικού Κράτους.⁹ Εκείνοι έχτισαν στον λόφο δυτικά από το λιμάνι, το συνοικισμό σε οικόπεδα 500 τ.μ. Την κατασκευή του συνοικισμού είχε αναλάβει ο Πόντιος αρχιτέκτονας Μιχαηλίδης. Ως οικοδομικά υλικά χρησιμοποιούσαν θαλασσινό αμμοχάλικο, τσιμέντο και ελάχιστο σίδερο. Στο χτίσιμο του συνοικισμού εργάστηκαν όλοι οι Τριγλιανοί πρόσφυγες. Πριν την ολοκλήρωση του συνοικισμού είχε ξεκινήσει η κλήρωση για την αγορά των έτοιμων σπιτιών χωρίς κάποιο ιδιαίτερο πλαίσιο. Σύμφωνα με την τοπική βιβλιογραφία προτεραιότητα είχαν οι Τριγλιανοί. Ωστόσο αρκετά σπίτια έμειναν άδεια λόγω της μη εγκατάστασης όλων των Τριγλιανών στην Ραφήνα. Σε αυτά εγκαταστάθηκαν άλλοι πρόσφυγες, όπως ήταν οι Καραμανλήδες και οι Βουρλιώτες. Όσα πάλι δεν είχαν καταφέρει να πουληθούν τα αγόρασαν πρόσφυγες που είχαν εγκατασταθεί προσωρινά στο κέντρο.¹⁰ Το 1927-1928 ο Σκουζές αποφάσισε να πουλήσει τα 6000 στρέμματα του κτήματος που είχαν απομείνει μετά την απαλλοτρίωση. Αρχικά πρότεινε την αγορά στους πρόσφυγες με ένα υψηλό αντίτιμο, όμως αυτό προκάλεσε πολλές αντιδράσεις και διαβουλεύσεις ως προς το ποιος θα κάνει την αγορά και πως θα διανεμηθεί η γη. Ακούστηκαν πολλές προτάσεις αλλά τελικά δεν βρέθηκε λύση και η αγορά έγινε από ιδιώτες.¹¹ Τα βασικά επαγγέλματα των προσφύγων ήταν οι αγροτικές εργασίες, τα ψάρια καθώς υπήρχαν και κάποιοι μικρο-επαγγελματίες που είχαν μικρά μαγαζιά «το μικρό μπακάλικο, το καφενείο, το τσαγκαράδικο κλπ».¹²

⁷ Θανάσης Πιστικίδης, *Ριζώματα βιώματα παθήματα αληθινές ιστορίες Ραφήνα*, Ραφήνα, 1985, σ.79.

⁸ Νίκος Ανδριώτης, «Αστική Αποκατάσταση», στο Αν. Καραπάνου (επιμ.), *Η Αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Αθήνα, *Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων*, 2006, σ. 141.

⁹ Πρόδρομος (Μάκης) Λαδόπουλος, *Τριγλιανοί Διάλογοι*, Ραφήνα, 2012, σ. 9 και Εριέττα Βουλγαρίδη (επιμ.), *Τα πλοία και οι άνθρωποι...ό.π.*, σ. 39.

¹⁰ Ο Θαν. Πιστικίδης κάνει λόγο για τριάντα (30) περίπου σπίτια, τα οποία αγόρασαν ευκατάστατοι Κωνσταντινοπολίτες, Σμυρνιοί και Πόντιοι. Βλ. Θανάσης Πιστικίδης, *Ριζώματα βιώματα, ό.π.*, σ. 65-68.

¹¹ Στο ίδιο, σ. 74-76.

¹² Προφορική Συνέντευξη Βασίλ. Πιστικίδης, 20-7-2018.

Τη δεκαετία του 1930 η Ραφήνα γνώρισε σημαντική ανάπτυξη. Μετά την αναγνώριση της σε αυτόνομη Κοινότητα πρώτος πρόεδρος εκλέχτηκε ο Τριγλιανός επιχειρηματίας Δημοσθένης Καλεμκερής. Ξεκίνησαν τα δημόσια έργα και η αναμόρφωση της περιοχής, υλοποιήθηκαν οι πρώτες ασφαλτοστρώσεις και διανεμήθηκαν τα οικοπέδα που έγιναν καταστήματα στη σημερινή πλατεία. Επίσης βελτιώθηκε η ύδρευση με την πρώτη γεώτρηση, μπήκαν κοινόχρηστες βρύσες και, τέλος, το 1933-1934 ιδρύθηκε η ιδιωτική ηλεκτρική εταιρεία Ραφήνας των αδελφών Χρυσόγελου.¹³ Το 1932 ιδρύθηκε και η ποδοσφαιρική ομάδα «Τρίγλια Ραφήνας». Παράλληλα, αναπτύχθηκε η ανοικοδόμηση που συνδυάστηκε με τα πρώτα φαινόμενα παραθερισμού από κατοίκους κυρίως της Αθήνας. Μετά το 1935 και μέχρι το 1940 η κίνηση αυτή αυξήθηκε καθώς αρκετοί έχτισαν σπίτια ενώ εμφανίστηκαν και οι πρώτες βίλες. Ακόμα όσοι δεν έχτιζαν, συνήθως νοίκιαζαν σπίτια κι αυτό αποτελούσε ένα καλό εισόδημα για τους κατοίκους της Ραφήνας. Με το χτίσιμο τεσσάρων μικρών ξενοδοχείων, τη δημιουργία καταστημάτων και την διαρκή ανάπτυξη του λιμανιού, άρχισε να ενισχύεται η τοπική οικονομία.¹⁴

Τα πιστοποιητικά προσφυγικής ιδιότητας των Τριγλιανών

Παράλληλα με τις προφορικές συνεντεύξεις του ερευνητικού προγράμματος έγινε μια πρωτόλεια αρχειακή έρευνα στο Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας, όπου εντοπίστηκαν οι αποδείξεις από την αποζημίωση των προσφύγων της Ραφήνας με ομολογίες και χρήματα που έλαβαν οι εκατό δικαιούχοι της Ραφήνας, οι οποίοι δεν είχαν αποκατασταθεί ακόμα με αγροτικό κλήρο.¹⁵ Η απόδειξη συνοδεύεται από το πιστοποιητικό προσφυγικής ιδιότητας για τον κάθε δικαιούχο. Το πιστοποιητικό αποτελούσε το μοναδικό επίσημο έγγραφο ταυτοπροσωπίας των προσφύγων, όπως η σημερινή ταυτότητα, ήταν δηλαδή το επίσημο έγγραφο με το οποίο οι πρόσφυγες εντάχθηκαν στην «προσφυγική κατηγορία» και τους αναγνωρίστηκαν από το ελληνικό κράτος συγκεκριμένα δικαιώματά. Τα πιστοποιητικά στα χέρια ενός ερευνητή λειτουργούν διττά γιατί αντλούνται ατομικά στοιχεία που συνθέτουν το πάζλ των προσώπων που εγκαταστάθηκαν και ίδρυσαν τους προσφυγικούς

¹³ Στο ίδιο, σ. 89-90.

¹⁴ Στο ίδιο, σ. 95-97.

¹⁵ Η έρευνα έγινε με την αναζήτηση του όρου Ραφήνα στον τόπο εγκατάστασης. Βλ. *Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχείρισεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής*, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας. Για την ανταλλάξιμη περιουσία των Τριγλιανών. Βλ. Αντώνης Κλάψης, *Η Τριγλιανή ανταλλάξιμη περιουσία*, Ραφήνα, Σύλλογος Τριγλιανών Ραφήνας, 2007.

συννοικισμούς, και από την άλλη παρέχουν στοιχεία για να μελετηθεί η αυτοοργάνωση των προσφύγων και η εμπρόθετη δράση που τους οδήγησε στην ίδρυση συλλόγων.

Τα πιστοποιητικά της Ραφήνας καλύπτουν το χρονικό διάστημα από το 1927-1932. Εκτός από τα εκατό ονόματα σώζονται οι φωτογραφίες ανδρών, γυναικών ακόμα και παιδιών προσφύγων, οι οποίες επιτρέπουν παρατηρήσεις ανθρωπολογικές, φυσιογνωμικές, ενδυματολογικές κλπ. Αρκετοί από τα προσωποποιημένους πρόσφυγες των πιστοποιητικών αναφέρονται και στην τοπική βιβλιογραφία.¹⁶ Με συνέπεια να γίνεται αντιληπτό, ότι ο προσφυγικός συννοικισμός της Ραφήνας ιδρύθηκε με τον κόπο, την προσπάθεια και τη συνεργασία των απλών καθημερινών ανθρώπων. Όσον αφορά τη σύνθεση του συννοικισμού στα πιστοποιητικά κυριαρχεί η καταγωγή από την Τρίγλια, χωρίς όμως να αποκλείεται σε μικρότερο βαθμό και η προέλευση από άλλες μικρασιατικές περιοχές, όπως η Νικομήδεια και η Προικόνησος. Η καταγωγή εκτός Τριγλίας επιβεβαιώθηκε και από τις προφορικές συνεντεύξεις. Επίσης, από την έμφυλη οπτική οι γυναίκες ασχολούνταν κυρίως με τα οικιακά ή τις αγροτικές εργασίες καθώς και σε οικογενειακές επιχειρήσεις, στοιχείο που επιβεβαιώθηκε και στις προφορικές μαρτυρίες,¹⁷ σε αντίθεση με αμιγώς αστικούς συννοικισμούς της Αττικής όπου η γυναίκα εντάχθηκε πιο ενεργά στο βιομηχανικό εργατικό δυναμικό.

Όψεις της αυτοοργάνωσης των Τριγλιανών

Οι πρόσφυγες σε όλους τους συννοικισμούς ίδρυσαν συλλόγους για να προωθήσουν την αποκατάστασή τους. Οι προσφυγικοί σύλλογοι της περιόδου είχαν χαρακτήρα αλληλοβοηθητικό.¹⁸ Δημιούργησαν ένα πλαίσιο δράσης, ασκούσαν πολιτική με την ευρεία έννοια του όρου, λειτουργούσαν ως ομάδες παρέμβασης και εκπροσωπούσαν τους πρόσφυγες στις επίσημες κρατικές αρχές προκειμένου να εξυπηρετηθούν οι πρακτικές τους ανάγκες. Ανέπτυξαν «πολιτικές του χώρου» και διεκδίκησαν τη στεγαστική τους αποκατάσταση. Η ενσωμάτωσή τους στην ελληνική κοινωνία ως

¹⁶ Ενδεικτικά υπάρχουν πιστοποιητικά των Αντώνη Γιακουμή, Θεολόγου Λυραντζή κ.ά. που αναφέρονται στην τοπική βιβλιογραφία. Βλ. Θανάσης Πιστικίδης, *ό.π.*, σ. 71, 83.

¹⁷ Προφορική Συνέντευξη Βασίλ. Πιστικίδης, 20-7-2018.

¹⁸ Για τον ρόλο των προσφυγικών συλλόγων. Βλ. Λουκάς Π. Χριστοδούλου, *Η ιστορία των Σωματείων της Νέας Ιωνίας. Από την ίδρυση της πόλης έως τη Μεταπολίτευση 1923-1974*, Ηλεία, Μπαλτά Εξ Ανατολών, 2014 και διατριβή εν εξελίξει Κυριακή Παπαθανασοπούλου *Προσφυγική εγκατάσταση, σύλλογοι και μνήμη στη Νίκαια 1923-1967*, Πολιτική Επιστήμη και Ιστορία, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

ίσιοι πολίτες με τους γηγενείς ήταν το βασικό τους διακύβευμα κατά τον Μεσοπόλεμο. Ταυτόχρονα λειτουργούσαν ως «θεματοφύλακες» της μικρασιατικής μνήμης» και διατήρησαν τα ιδιαίτερα εθνοπολιτισμικά χαρακτηριστικά της μικρασιατικής καταγωγής τους.¹⁹ Οι βασικοί τους στόχοι αφορούσαν τη διευθέτηση της αποκατάστασης, την απαλλοτρίωση εκτάσεων, την παροχή οικημάτων, οικοπέδων, επαγγελματικών δανείων και την αποζημίωση. Οι Σύλλογοι είχαν επαφές με τους πολιτικούς κύκλους και κυρίως των Φιλελευθέρων. Παρέμβαιναν για τη βελτίωση της καθημερινότητάς των συνοικισμών, όπως η ηλεκτροδότηση, η ύδρευση, η εκπαίδευση, η δημόσια υγεία και αρκετές φορές μεριμνούσαν οι ίδιοι για πρακτικά θέματα όπως η εύρεση εργασίας στα μέλη τους και η φιλανθρωπία που εκφράστηκε με παροχή υλικής και ηθικής βοήθειας στα πιο ευάλωτα μέλη της συλλογικότητας. Επίσης, μέσα τους προσφυγικούς συλλόγους αναδείχθηκαν οι προσωπικότητες που ασχολήθηκαν με τους μετέπειτα θεσμούς της αυτοδιοίκησης, όταν οι συνοικισμοί απέκτησαν διοικητική ανεξαρτησία.

Όσον αφορά τους συλλόγους που εκδώσαν τα πιστοποιητικά για τη Ραφήνα εντοπίστηκαν εννέα προσφυγικοί σύλλογοι και ανάμεσά τους η «Ομάς Προσφύγων Τριγλίας εν Ραφήνα Αττικής».²⁰ Οι υπόλοιποι οχτώ είχαν έδρα την Αθήνα ή τον Πειραιά. Τα περισσότερα πιστοποιητικά είχαν εκδοθεί από την «Παμπροσφυγική Οργάνωση Αμύνης Δικαιούχων Ανταλλαξίμων (ΠΟΑΔΑ 1924)», η οποία αποτελούσε κεντρικό όργανο των προσφύγων για την διεκδίκηση των αποζημιώσεων. Ο αριθμός των αποζημιώσεων πύκνωσε το 1929, όταν το ζήτημα των αποζημιώσεων είχε λάβει πολιτικές διαστάσεις. Οι αποζημιώσεις της Ραφήνας ακολούθησαν το γενικότερο ρυθμό των αποζημιώσεων ώστε οι δικαιούχοι να έχουν αποζημιωθεί, πριν την υπογραφή του συμφώνου της Άγκυρας 1930.

Η «Ομάς Προσφύγων Τριγλίας» ιδρύθηκε στις 30 Σεπτεμβρίου το 1922. Η επωνυμία του συλλόγου παραπέμπει σε αναγνωρισμένη αγροτική κοινότητα, η οποία ασχολήθηκε με την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων της Ραφήνας σύμφωνα με το προβλεπόμενο νομοθετικό πλαίσιο.²¹ Η Τρίγλια είχε χαρακτηριστεί ως αγροτική κοινότητα διότι οι Τριγλιανοί ασχολούνταν πρωτίστως με αγροτικά επαγγέλματα, όπως η καλλιέργεια της ελιάς και η αλιεία και έπειτα με αστικά, όπως

¹⁹ Αιμιλία Σαλβάνου, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης. Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, Αθήνα, Νεφέλη, 2018.

²⁰ Ο Σύλλογος βρέθηκε στο πιστοποιητικό του Ιωάν. Δρακούλη. Βλ. Α22Σ1Υ6Φ9Τ1090, *Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχείρισεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής*, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

²¹ ΝΔ/6-7-1923 «Περί Αγροτικής Εγκαταστάσεως Προσφύγων», ΦΕΚ 190/13-7-1923.

το εμπόριο. Επίσης η επωνυμία «Ομάς» δεν συνηθιζόταν για συλλογικότητες σε αμιγώς αστικούς συνοικισμούς. Την παραπάνω υπόθεση για την ύπαρξη αγροτικής αποκατάστασης επιβεβαιώνει και η αρχειακή πηγή από τον Πίνακα Αγροτικών Προσφυγικών Συνοικισμών της Αττικής, όπου αναφέρει το όνομα του αγροτικού συνοικισμού με την τότε ονομασία Τρίγλια και την παλιά Ραφήνα.²² Γι' αυτό άλλωστε υπερίσχυσε η κοινή προέλευση από την Τρίγλια, που σε αμιγώς αστικούς προσφυγικούς συνοικισμούς εντοπίζεται σπανιότερα.

Ακόμη, η επωνυμία «Ομάς» μπορεί να ήταν συνήθης, όμως έχει και αυτή τη σημασία της γιατί δηλώνει ότι η ομάδα είχε στόχους, διεκδικήσεις, δημοκρατικές διαδικασίες, άλλα είχε και οδηγητή, τον αρχηγό της ομάδας, τον Πρόεδρο, ο οποίος μεριμνούσε για όλη την κοινότητα. Σύμφωνα με το πιστοποιητικό Πρόεδρος της «Ομάς» ήταν ο Θαν. Βαμβακάς, ο οποίος διατηρούσε καφενείο στη Ραφήνα, το οποίο «ήταν το αγροτικό κέντρο», ενώ το καφενείο του Κολυβίδη «ήταν το αστικό».²³ Η «Ομάς» είχε αναλάβει να εξυπηρετήσει τους πρόσφυγες της Ραφήνας που είχαν λάβει αγροτική αποκατάσταση εκτός τους εκατό δικαιούχους που αποζημιώθηκαν από την Εθνική Τράπεζα. Σύμφωνα με την τοπική βιβλιογραφία μερίμνησε για τα παραπάνω ζητήματα, όπως η απαλλοτρίωση εκτάσεων και η διανομή οικοπέδων που δεν ήταν εύκολη, την κατασκευή οικημάτων, καταστημάτων, σχολείου και της εκκλησίας.²⁴ Επίσης από την προφορική μαρτυρία αναδεικνύεται η εμπλοκή της «Ομάδας» στην αγροτική αποκατάσταση και στη συνέχεια στη δράση της σχετικά με την οικονομική ζωή του τόπου σε θέματα φορολογία της αγροτικής παραγωγής καθώς και στη βιομηχανική παραγωγή από τα λιγνιτωρυχεία της Διασταύρωσης. Ο πληροφορητής επισημαίνει ότι υπάρχουν στο Δήμο σκόρπια έγγραφα στα οποία υπάρχει η επωνυμία Ομάς και επιβεβαιώνει ότι *«ασχολούνται με το μούστο ... βάζανε κάποιο φόρο ή ασχολούνται με τη γραμμή του ντεκοβιλ βαγονέτο που έφερνε το λιγνίτη από τη Διασταύρωση το πήγαινε στο ψηλό μέρος του βράχου πάνω από το λιμάνι ώστε μετά να μπορέσει να πέσει μέσα σε ένα καϊκι...»*.²⁵

Η προσφυγική «Ομάς» έπαψε να λειτουργεί το 1930 και δεν ιδρύθηκε αγροτικός συνεταιρισμός που συνήθως αποτελούσε την εξέλιξη των αγροτικών

²² Πίναξ αγροτικών προσφυγικών συνοικισμών, *Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος*, σ. 7, Ιδιωτική Αρχειακή Συλλογή.

²³ Θανάσης Πιστικίδης, *ό.π.*, σ. 74.

²⁴ Στο ίδιο, σ. 74-75, 81

²⁵ Στην προφορική συνέντευξη αναφέρεται ότι υπάρχει κάποια σκόρπια αλληλογραφία μεταξύ της προσφυγικής Ομάδας και των Σταυρίδων. Επίσης ο πληροφορητής φωτίζει πτυχές της δράσης της Ομάδας στην τοπική οικονομία. Βλ. Προφορική Συνέντευξη Βασίλ. Πιστικίδης, 20-7-2018.

ομάδων. Σταδιακά το αγροτικό στοιχείο υποχωρούσε και επικράτησε ο ημιαστικός χαρακτήρας κατά τη διάρκεια της αστικοποίησης της Ραφήνας με τα μαγαζιά και τις δραστηριότητες του λιμανιού. Ωστόσο είναι ενδιαφέρον να εξεταστεί περαιτέρω η σχέση της «Ομάδας» με τα όργανα της αυτοδιοίκησης, όταν η Ραφήνα αναγνωρίστηκε σε Κοινότητα (1928). Από την «Ομάδα» ενδεχομένως να υπήρξαν άτομα εγγράμματα και με μεγαλύτερη οικονομική δυνατότητα που ασχολούνταν με αστικά επαγγέλματα και ανέλαβαν την πρωτοβουλία για την ίδρυση της Κοινότητας.

Όσον αφορά τη μνήμη στη σφραγίδα του Συλλόγου αποδεικνύεται η σημασία της καταγωγής από την Τρίγλια για τους πρόσφυγες της Ραφήνας, η οποία αποτελούσε το συνεκτικό τους στοιχείο και συγκροτούσε την ιδιαίτερη εθνοτοπική τους ταυτότητα. Η αναφορά στην Τρίγλια της Βιθυνίας παρέπεμπε στην «Χαμένη Πατρίδα» και κινητοποιούσε αναμνήσεις σε όλα τα μέλη της κοινότητας που είχαν κοινή καταγωγή και μοιράστηκαν κοινές τραυματικές εμπειρίες του ξεριζωμού από την Τρίγλια. Μέσα στο Σύλλογο οι τραυματικές εμπειρίες ένωσαν τα μέλη και ανέπτυξαν ισχυρούς δεσμούς αλληλεγγύης. Η κοινότητα της ανάμνησης στηρίχτηκε σε μνημοτεχνικές με παλιά θρησκευτικά κειμήλια, όπως η Τριγλιανή εικόνα της «Παντοβασίλισσας».²⁶ Ο προσφυγικός συνοικισμός έκανε προσπάθειες για την επικράτηση του ονόματος Τρίγλιας, όπως αναφέρεται στην τοπική βιβλιογραφία, στην ταχυδρομική σφραγίδα της Κοινότητας, αλλά και στον πίνακα της Αγροτικής Τράπεζας, όμως επικράτησε η ονομασία Ραφήνα σύμφωνα με την παλιά ονομασία της περιοχής Αραφίν. Η Ραφήνα ενδύθηκε με τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά του μικρασιατικού παρελθόντος, προκειμένου ο άγνωστος χώρος να γίνει πιο οικείος και να διατηρηθεί ζωντανή η ανάμνηση της Τρίγλιας. Η μνήμη της «Χαμένης Πατρίδας» παραμένει ακόμα και σήμερα ζωντανή και διακριτή από τις εκάστοτε πληθυσμιακές ομάδες που εγκαθίστανται μόνιμα στην περιοχή στην διάρκεια των χρόνων όπως διαπιστώθηκε από τις συνεντεύξεις.

Η Διασταύρωση και η ταυτότητα του «άλλου»

Κατά την διάρκεια των προφορικών συνεντεύξεων, προέκυψε ένα καινούργιο δεδομένο. Διαπιστώθηκε ότι υπήρχε μια σχετικά αφανής στα κείμενα και τις

²⁶ Στο ίδιο, σ. 84. Για τη συγκρότηση της πολιτισμικής μνήμης και ειδικά για την προσφυγική μνήμη βλ. Jan Assmann, *Η πολιτισμική μνήμη. Γραφή, ανάμνηση και πολιτισμική ταυτότητα στους πρώιμους ανώτερους πολιτισμούς*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017.

δηγήσεις για τη Ραφήνα, τοπική ταυτότητα, δίπλα σε αυτή του Ραφηνιώτη ή του Τριγλιανού: αυτή της Διασταύρωσης. Η Διασταύρωση βρίσκεται στο σημείο που συναντάται η λεωφόρος Λαυρίου με την λεωφόρο που οδηγεί στο κέντρο της Ραφήνας, όπως δηλώνει και η ονομασία. Εκεί λειτουργούσαν λιγνιτωρυχεία ήδη από το 1916, και γύρω από αυτά υπήρχαν κατοικίες, όπου έμεναν οι εργάτες των ορυχείων. Η κατοίκηση, επομένως, της Διασταύρωσης προϋπάρχει αυτής της πόλης της Ραφήνας, η οποία δημιουργήθηκε ουσιαστικά το 1923 με την απαλλοτρίωση του κτήματος Σκουζέ για την εγκατάσταση προσφύγων. Η νέα πόλη της Ραφήνας, με επίκεντρο το λιμάνι, απείχε από την Διασταύρωση περί τα 2,5 χιλιόμετρα. Επίσης κατοικείτο από πρόσφυγες που είχαν μια ήδη διαμορφωμένη τοπική ταυτότητα, αυτή του Τριγλιανού, ενώ στη Διασταύρωση κατοικούσαν άνθρωποι από όλες τις μεριές της Ελλάδας.

Ωστόσο, δεν ήταν μόνο αυτές οι διαφορές μεταξύ Διασταύρωσης και Ραφήνας, ή Ν. Τρίγλιας, όπως ήθελαν αρχικά να ονομαστεί ο οικισμός. Δεν ήταν μόνο η καταγωγή των κατοίκων και η χωρική και χρονική απόσταση που τους χώριζε, υπήρχε και μια ταξική διαφορά. Η Διασταύρωση συνιστά μια, από τις σχετικά σπάνιες, περιπτώσεις στον ελλαδικό χώρο αμιγώς εργατικού οικισμού. Στην περιοχή έμεναν οι εργάτες των λιγνιτωρυχείων ή αργότερα των παρακείμενων ασβεστοκάμινων και τουβλοκάμινων. Μάλιστα αποτελούσαν περίπτωση «καθαρών» προλετάρων, αφού δεν τους ανήκαν τα σπίτια που έμεναν και δεν είχαν στην κατοχή τους εργαλεία, χωράφια ή άλλα μέσα παραγωγής. Το μόνο που τους ανήκε ήταν η εργατική τους δύναμη.

Αντιθέτως, η Ραφήνα ήταν ένας οικισμός μικροαστών, μικροϊδιοκτητών. Στον κάθε πρόσφυγα που αποκαταστάθηκε, δόθηκε ένα σπίτι και αγροτική γη, ενώ κάποιοι συνέχισαν παράλληλα να ασκούν τα αστικά επαγγέλματα που είχαν και στην Μ. Ασία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο παππούς της κας Βασιλικής²⁷, ο οποίος μαζί με τα χωράφια που είχε έραβε φασόν παντελόνια και λειτουργούσε και μια ταβέρνα. Ακόμα κι όταν ασκούσαν χειρωνακτικά επαγγέλματα στο νέο τόπο εγκατάστασής τους, όπως οι πατέρες της Γεωργίας ή της Βασιλικής, οικοδόμοι και οι δύο ήταν περισσότερο ελεύθεροι επαγγελματίες παρά εργάτες. Κατείχαν τα εργαλεία τους, διάλεγαν αυτοί τις εργασίες που θα δούλευαν, ενώ είχαν εξειδικευτεί σε κάποια τέχνη. Επίσης δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η Τρίγλια αν και ήταν αγροτικός κατά κύριο

²⁷ Όλα τα ονόματα που χρησιμοποιούνται εδώ είναι ψευδώνυμα για ευνόητους λόγους.

λόγο οικισμός, είχε και αστικά στοιχεία.²⁸ Επιπλέον, η κουλτούρα των κατοίκων είχε πολλά τέτοια αστικά χαρακτηριστικά, τα οποία διατήρησαν και στο νέο τόπο εγκατάστασής τους, ακόμα και αν δεν ακολουθούσαν καθαρά αστικά επαγγέλματα. Για παράδειγμα, το δωμάτιο υποδοχής του σπιτιού, το έλεγαν στα γαλλικά *αντρέ*, ενώ ακόμα πιο χαρακτηριστικά, στα γλέντια τους χορεύανε φοξ ανγκλέ, βαλς και πολιτικό χασάπικο χοροί της πόλης και όχι του χωριού.

Βέβαια, δεν θα έπρεπε να θεωρηθεί ότι οι Ραφηνιώτες ήταν πλούσιοι. Ζούσαν λιτά και δυσκολεμένα, τα σπίτια του συνοικισμού ήταν μια κουζίνα, ένα χώλ και ένα υπνοδωμάτιο. Ωστόσο, είχαν μια ιδιοκτησία, μικρή μεν, αλλά ιδιοκτησία, που τους βοήθησε να διαφυλαχθούν από την ανέχεια και την εξαθλίωση, όντας ανεξάρτητοι μικροϊδιοκτήτες. Αντιθέτως, οι Διασταυρώτες δεν είχα στην κατοχή τους τίποτα και ασκούσαν βαριά χειρωνακτική εργασία. Οι συνθήκες διαβίωσης ήταν χειρότερες από εκείνες των Ραφηνιωτών. Η κα Ζωή αναφέρει *«ήταν μικρά δωματιάκια, συνεχόμενα, το ένα κολλητά στο άλλο σε διάφορα σημεία της διασταύρωσης χτισμένα από τις εταιρείες, γιατί υπήρξαν αρκετές που πέρασαν κατά καιρούς, και με εξωτερικές κοινές τουαλέτες. Δεν υπήρχαν τουαλέτες στα δωμάτια, κυρίως αρχικά –πιστεύω– είχαν γίνει για να φιλοξενούν μπεκιάρηδες και όχι οικογένειες.»* Και η Δήμητρα λέει για το σπίτι που έμενε η πενταμελής οικογένειά της *«μονόριχτο, κάτω είχε λάσπη.... και είχε ένα ντιβάνι, που κοιμόμουν εγώ με τον Κυριάκο που ήταν μικρός, η μαμά μου με το μπαμπά μου έστρωναν κάτω, και πιο πέρα είχαν βάλει άχυρα, είχε φτιάξει στρώμα και κοιμόταν ο μεγάλος μου αδερφός.»* Μάλιστα η Ιωάννα αναφέρει ότι όταν κάηκε η καλύβα τους από μια δασική πυρκαγιά, έμειναν αυτή και η οικογένεια της για πέντε χρόνια σε μια τρύπα στη πλαγιά, που την είχανε για να εναποθέτουν καρβουνίδι.

Αυτή λοιπόν η ταξική διαφορά μεταξύ των δύο οικισμών επηρέασε και τις μεταξύ τους σχέσεις. Οι Τριγλιανοί έβλεπαν υποτιμητικά τους Διασταυρώτες, που για αυτούς ήταν συνώνυμο του εργάτη. Η κα Ζωή σχολιάζει για το αν γίνονταν γάμοι μεταξύ τους *«Παρόλο που υπήρχε κάποιο φλερτ με κάποιον, αυτό δεν τολμούσαν να το κάνουν ποτέ, δεν γινότανε, ήμασταν κατώτερης κάστας οι καρβουναραίοι»* και η κα Βασιλική τριγλιανή αναφέρει *«Τους θεωρούσαμε πιο παρακατιανούς από εμάς, παρ' ότι βράζαμε όλοι στο ίδιο καζάνι ας πούμε... αλλά γενικότερα ας πούμε, αν κάποιος Ραφηνιώτης έπαιρνε Διασταυρώτισσα, ..., θυμάμαι έναν παλιό φίλο που ο ξάδερφος του είχε πάρει μία από την διασταύρωση και είχαμε βρεθεί στο λεωφορείο, ... και είχε*

²⁸ Άννα Μιχαλοπούλου, ό. π, σ. 272-275.

βαρύ καημό που ο ξάδερφος του πήρε Διασταυρώτισσα, ‘ακούς εκεί να πάρει Διασταυρώτισσα’.» Ένας άλλος υποτιμητικός χαρακτηρισμός εκτός των «καρβουνιαρέων» που αναφέρεται, είναι «*Σαγκαηνοί*», δηλαδή ότι προέρχονταν από τη Σαγκάη της Κίνας. Όπως μας πληροφορεί η κα Γεωργία: «*όταν πηγαίναμε σχολείο, δημοτικό και γυμνάσιο, οι διασταυρώτες, ήταν για μας τους Ραφηνιώτες, «Τριγλιανούς», τα παιδιά ενός κατώτερου θεού! Δεν τους θέλαμε... Τους θεωρούσαμε δεύτερη διαλογή.*» Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον εδώ είναι ότι η αναφορά αυτή προέρχεται από τις αναμνήσεις της παιδικής ηλικίας, που ήταν τέλη δεκαετίας 1970 με δεκαετία του 1980, δέκα και παραπάνω χρόνια μετά το οριστικό κλείσιμο των στοών των λιγνιτωρυχείων, το 1967.

Πλέον βέβαια, η ένταση αυτή μεταξύ Τριγλιανών και Διασταυριωτών έχει καταλαγιάσει. Τίποτα δεν δείχνει στη Διασταύρωση το παλαιό της παρελθόν. Οι εισοδοί των ορυχείων έχουν καλυφθεί. Καλύβες πια δεν υπάρχουν, αλλά κανονικά σπίτια που έχτισαν είτε οι οικογένειες των πρώην εργατών, που πλέον έχουν αλλάξει και βελτιώσει κατά πολύ την κοινωνικοοικονομική τους κατάσταση,²⁹ είτε από ξένους, Αθηναίους που ήρθαν να μείνουν στην εξοχή. Πλέον, η νέα γενιά θεωρεί εαυτόν Ραφηνιώτη και η παλιά έχθρα έχει εκλείψει. Το μόνο που κρατάει ζωντανή την ανάμνηση του διαφορετικού χαρακτήρα του οικισμού είναι η αντιπαλότητα των δύο ποδοσφαιρικών του ομάδων, της «Θύελλας Διασταύρωσης Ραφήνας» και της «Τρίγλιας Ραφήνας», όπου ενίοτε μετουσιώνονται μέσα από το αθλητικό παιχνίδι οι παλιές διαφορές μεταξύ των δύο οικισμών.

Από τα παραπάνω στοιχεία διαπιστώνεται ότι η Ραφήνα στη μακρά διάρκεια μέσα στο χρόνο έχει αποτελέσει χώρο υποδοχής, εγκατάστασης και εργασίας προσφυγικών και μεταναστευτικών ροών. Οι κάτοικοί της ανεξάρτητα από την προέλευσή τους και παρά τις διαφοροποιήσεις καταφέρνουν να συνυπάρχουν στον ίδιο χώρο τον οποίο νιώθουν πλέον δικό τους. Η σημερινή τοπική ταυτότητα της Ραφήνας διανθίζεται με νέα γνωρίσματα, ενώ η μικρασιατική – τριγλιανή ταυτότητα συνεχίζει να διατηρείται και να κρατά ζωντανή τη μνήμη της «χαμένης πατρίδας».

²⁹ Οι πληροφορητές επισημαίνουν ότι οι κάτοικοι της Διασταύρωσης δουλεύουν σε δικά τους μαγαζιά, όπως φανοποιείο, ενώ κάποιοι είναι δημόσιοι υπάλληλοι. Άλλοι ανέφεραν ότι τα εγγόνια τους εργάζονται στον ιδιωτικό τομέα, «σε φαρμακευτική εταιρεία ενώ η άλλη σπουδάζει διατροφολόγος-δαιτολόγος» Βλ. Προφορικές συνεντεύξεις Ε. Π. 23-11-2017 και Ε. Τ., 2-8-2017.

ΟΜΑΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΤΡΙΓΛΙΑΣ

(ΒΙΘΥΝΙΑΣ Μ. ΑΣΙΑΣ)

ΕΝ ΡΑΦΗΝΑ (ΑΤΤΙΚΗΣ)

ΤΡΙΓΛΙΑ

Αρ. 99.

Ελληνική Δημοκρατία

Ο

Πρόεδρος της Ομάδος Νέας Τριγλίας

Πιστοποιεί ότι

Ο Ιωάννης Χαρ. Φραμούλης
Γέννησης την ταυτότητα εις τον
ήσαντι φασογραφία / τυγχάνει
Πρόφυξ εν Τριγλίαι της Επαρχίας
Θροασίας.

Εν Ραφήν ημια Τρίτλη τῇ 27^ῃ Αυγούστου 1927.

Ο Πρόεδρος

Α. Βασιλείου

ὁ Γραμματεὺς

Μ. Βασιλείου

81

Πιστοποιητικό προσφυγικής ιδιότητας από το Σύλλογο «Ομάς Προσφύγων Τριγλίας εν Ραφήνα Αττικής».

Πηγή: Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχείρισεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

Βιβλιογραφία

- Ανδριώτης Νίκος, «Αστική Αποκατάσταση», στο Αν. Καραπάνου (επιμ.), *Η Αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Αθήνα, *Τόρυμα της Βουλής των Ελλήνων*, 2006.
- Βουλγαρίδη Εριέττα (επιμ.), *Τα πλοία και οι άνθρωποι – Ιστορία, Αναμνήσεις, Χρονικά*, Οργανισμός Λιμένος Ραφήνας, 2015.
- Κλάψης Αντώνης, *Η Τριγλιανή ανταλλάξιμη περιουσία*, Ραφήνα, Σύλλογος Τριγλιανών Ραφήνας, 2007.
- Λαδόπουλος Πρόδρομος (Μάκης), *Τριγλιανοί Διάλογοι*, Ραφήνα, 2012.
- Μακρής Δημήτρης, *Η κατοίκηση της Ραφήνας και του Πικερμίου ανά τις χιλιετίες*, Κορωπί, 2017.
- Μιχαλοπούλου Άννα «Ραφήνα και Τρίγλια. Χτίζοντας ένα γεφύρι από το Αιγαίο στην Προποντίδα», *Θ' Επιστημονική Συνάντηση Νοτιοανατολικής Αττικής*, Λαύριο 13-16 Απριλίου 2000, Καλύβια Θορικού Αττικής 2008.
- Νικολάου Δημήτρης, (Μεταπτυχιακή εργασία) *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης. Η περίπτωση της Τρίγλιας*, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Πολιτική Επιστήμης και Ιστορία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2019.
- Παπαθανασοπούλου Κυριακή (Διατριβή εν εξελίξει) *Προσφυγική εγκατάσταση, σύλλογοι και μνήμη στη Νίκαια 1923-1967*, Πολιτική Επιστήμη και Ιστορία, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Πιστικίδης Θανάσης, *Ριζώματα βιώματα παθήματα αληθινές ιστορίες Ραφήνα*, Ραφήνα, 1985.
- Σαλβάνου Αιμιλία, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης. Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, Αθήνα, Νεφέλη, 2018.
- Χριστοδούλου Π. Λουκάς, *Η ιστορία των Σωματείων της Νέας Ιωνίας. Από την ίδρυση της πόλης έως τη Μεταπολίτευση 1923-1974*, Ηλεία, Μπαλτά Εξ Ανατολών, 2014.

Assmann Jan, *Η πολιτισμική μνήμη. Γραφή, ανάμνηση και πολιτισμική ταυτότητα στους πρώιμους ανώτερους πολιτισμούς*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017.

Πηγές

Αρχεία

Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας. Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχειρίσεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής.

Ιδιωτική Αρχειακή Συλλογή. Πίναξ αγροτικών προσφυγικών συνοικισμών, Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος.

Νομοθεσία

ΝΔΖ 4057/ 14-2-1912, «Περί συστάσεως Δήμων και Κοινοτήτων», ΦΕΚ 58/14-2-1912.

ΝΔ/9-5-1928 «Περί αναγνωρίσεως κοινότητος Ραφίνας νομού Αττικοβιωτίας», ΦΕΚ 86/24-5-1928.

ΝΔ/6-7-1923 «Περί Αγροτικής Εγκαταστάσεως Προσφύγων», ΦΕΚ 190/13-7-1923.

Σκορδάκη Ιουλιτίνα, Κουτσογιάννης Βασίλης
Απόφοιτοι Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

**«Ντόπιοι» και «ξένοι» στην κοινωνία της Ραφήνας.
Μια ανθρωπολογική προσέγγιση**

Εισαγωγή

Σκοπός της έρευνάς μας ήταν η μελέτη της δυναμικής διαδικασίας κατασκευής της τοπικής ταυτότητας στην Ραφήνα. Μέσα από την επεξεργασία προφορικών μαρτυριών, κειμένων τοπικής ιστορίας αλλά και την συγχρονική επιτόπου μελέτη και ανάλυση των εννοιολογήσεων της κοινότητας προσπαθήσαμε να προσεγγίσουμε το περιεχόμενο της ταυτότητας του «Ραφηνιώτη» και της «Ραφηνιώτησας». Η μελέτη μας πραγματοποιήθηκε αποκλειστικά στον οικισμό της Ραφήνας και όχι στα σημερινά όρια του Δήμου Ραφήνας-Πικερμίου, καθώς κάτι τέτοιο ξεπερνούσε τις δυνατότητες του συγκεκριμένου ερευνητικού προγράμματος και θα διεύρυνε πολύ το υπό μελέτη θέμα.

Θεωρητικές αφετηρίες

Τις τελευταίες δεκαετίες αποτελεί κοινό τόπο στην ανθρωπολογία, όπως και σε άλλες κοινωνικές επιστήμες, ότι οι άνθρωποι με κοινά χαρακτηριστικά όπως η γλώσσα, η θρησκεία, η καταγωγή κ.ά. έχουν την τάση να δημιουργούν ομάδες, με την ένταξη σε αυτές τις ομάδες να εξαρτάται από αυτά τα χαρακτηριστικά. Οι ομάδες και το ανήκειν σε αυτές δίνουν στα μέλη τους μια ιδιότητα-ταυτότητα η οποία περικλείει τον «εαυτό» και ταυτόχρονα αποκλείει τον «άλλο». Έτσι η ταυτότητα των ανθρώπων διαμορφώνεται όχι μόνο από το πώς βλέπουν οι ίδιοι τον εαυτό τους αλλά και από το πώς τους βλέπουν οι άλλοι. Όσον αφορά τις κοινωνικές ομάδες, αυτές τείνουν να ορίζονται όχι μέσα από την αναφορά στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, αλλά μέσα από τον αποκλεισμό, δηλαδή μέσα από την σύγκριση με τους ξένους, τους άλλους. Γι' αυτό το λόγο έχει ίσως μεγαλύτερη σημασία να εστιάσουμε στους μηχανισμούς που διαμορφώνουν τα όρια, παρά να επιχειρήσουμε να διακρίνουμε μια συγκεκριμένη ομάδα από μια άλλη με βάση κάποια αντικειμενικά χαρακτηριστικά.

Σύμφωνα με τον νορβηγό ανθρωπολόγο Frederic Barth (1969), το σύνορο ή το όριο είναι το κατεξοχήν σημείο στο οποίο εμφανίζονται οι διαφορές των ομάδων μεταξύ τους, ενώ ταυτόχρονα είναι και το σημείο που ορίζει το εσωτερικό της κάθε ομάδας. Τα σύνορα στην περίπτωση που δεν είναι χωρικά, γεννιούνται στα μυαλά των ανθρώπων λαμβάνοντας έτσι μια συμβολική διάσταση, παίζοντας καθοριστικό ρόλο στην καθημερινή ζωή και συναναστροφή και δεν είναι ίδια για όλους ή δεν έχουν την ίδια βαρύτητα. Έτσι συμβολικά σύνορα μπορούν να εντοπιστούν και στο εσωτερικό μιας κοινότητας κάνοντάς την από την μια να δείχνει ομοιογενής και ταυτόχρονα τεμαχισμένη στο εσωτερικό της.¹

Ταυτότητες και ετερότητες στη Ραφήνα

Ερχόμενοι στην περίπτωση της Ραφήνας, μιας κοινότητας διαμορφωμένης από διαφορετικές ομάδες, στον λόγο των κατοίκων συχνά εμφανίζονται οι έννοιες «ντόπιος» και «ξένος». Τα όρια όμως, από ότι φάνηκε, σε πολλές περιπτώσεις είναι δυσδιάκριτα, ρευστά και διφορούμενα. Οι στρατηγικές που αναπτύσσουν τα υποκείμενα στο λόγο τους αναδεικνύουν ότι οι νοηματοδοτήσεις των εννοιών «ντόπιος» και «ξένος» αλληλοεπικαλύπτονται και εν τέλει η αίσθηση της εντοπιότητας εξαρτάται από πολλούς και διαφορετικούς παράγοντες.

Με τακτικές επισκέψεις στη Ραφήνα και μέσα από ημιδομημένες συνεντεύξεις προσπαθήσαμε να συλλάβουμε το πώς οι κάτοικοι αυτοπροσδιορίζονται και ετεροπροσδιορίζονται. Επίσης, πώς το περιεχόμενο των όρων «ντόπιος» και «ξένος» αλλάζει σφυρηλατώντας ταυτόχρονα την συλλογική μνήμη. Η επιλογή του δείγματος δεν έγινε τόσο με βάση την ηλικία και το φύλο, όσο με βάση τον τόπο προέλευσης της μετακίνησης, καθώς στην ουσία η Ραφήνα είναι ένας οικισμός που διαμορφώθηκε στη διάρκεια των χρόνων μέσα από μετακινήσεις διαφορετικών πληθυσμών, αναγκαστικών ή μη. Τα νοήματα και οι σημασίες με τα οποία επιμέρους ομάδες και άτομα επενδύουν στην έννοια της «κοινότητας» και του τοπικού «ανήκειν», ο ρόλος της συγγένειας και των φιλικών σχέσεων, οι τοπικοί θεσμοί αυτοδιοίκησης και οι σχέσεις με την κεντρική εξουσία καθώς και οι νέοι τομείς οικονομικής ανάπτυξης, αποτέλεσαν τους ερευνητικούς φακούς μέσω των οποίων προσεγγίσαμε την ταυτότητα του «Ραφηνιώτη» και της «Ραφηνιώτησας».

Στην Ραφήνα εγκαθίστανται το 1923 πρόσφυγες προερχόμενοι κατά κύριο λόγο από την Τρίγλια Βιθυνίας, δηλαδή από μια συγκεκριμένη περιοχή και με συγκεκριμένη εθνοτοπική συνείδηση, με σκοπό την μόνιμη εγκατάσταση. Οι περίπου εκατό προσφυγικές οικογένειες,

¹ Για μια περαιτέρω ανάλυση στα ελληνικά βλ. Αγγελόπουλος (1997).

τριγλιανές και άλλες, δημιούργησαν έναν συμπαγή οικισμό στα παράλια και το λιμάνι της Ραφήνας, δίπλα σε άλλες ομάδες που σε λιγότερο ή περισσότερο σταθερή βάση ζούσαν σε αυτήν την αραιοκατοικημένη περιοχή. Στις τελευταίες περιλαμβάνονταν οι σκηνίτες κτηνοτρόφοι Σαρακατσάνοι από την περιοχή της Νταού.² Επίσης υπήρχαν οι εμφυτευτές από τα Σπάτα που ενοικίαζαν κτήματα που ανήκαν στον Αλέξανδρου Σκουζέ, οι εργάτες λιγνιτωρύχοι που είχαν συγκεντρωθεί από διάφορες περιοχές της Ελλάδας, κυρίως από την Εύβοια, για να δουλέψουν στα Λιγνιτωρυχεία της περιοχής τα οποία ανοίγουν το 1909 και τέλος οι λεγόμενοι «παραλαβητές» οι οποίοι ασχολούνταν με το να παραλαμβάνουν τα ψάρια από τα μεγάλα καΐκια.

Το 1968 το ορυχεία κλείνουν και κάποιοι λιγνιτωρύχοι εγκαταλείπουν την περιοχή ενώ άλλοι συνεχίζουν να διαμένουν στην ξεχωριστή γειτονιά της Ραφήνας, τη Διασταύρωση. Ήδη από την περίοδο του μεσοπολέμου είχαν ξεκινήσει να έρχονται παραθεριστές από την πρωτεύουσα αλλά από τη δεκαετία του 1970 και μετά ο αριθμός των Αθηναίων θα αυξηθεί σημαντικά. Η επαφή τους με την Ραφήνα αρχικά ξεκίνησε ως ένα είδος εσωτερικού τουρισμού καθώς η εξοχική κατοικία κοντά σε μια παραλία της Αττικής συνιστά φιλοδοξία για τα μεγαλοαστικά και μεσοαστικά στρώματα τα πρωτεύσας. Σε αρκετές περιπτώσεις όμως θα εξελιχθεί, από τη δεκαετία του 1980 και μετά, σε επιλογή της περιοχής ως την πλέον κατάλληλη για μόνιμη κατοικία, καθώς θεωρούσαν ότι προσφέρει μια «καλύτερη ποιότητα ζωής» σε σχέση με το κέντρο της Αθήνας, ενώ με την χρήση του αυτοκινήτου, η απόσταση Ραφήνας-Αθήνας είχε ήδη αρχίσει να μικραίνει οπότε για πολλούς αποτέλεσε το κατάλληλο «εντός-εκτός» μέρος για εγκατάσταση.

Αλλά το μωσαϊκό αυτό αλλάζει εκ νέου. Την δεκαετία του 1990, όπως σε όλη τη χώρα, εγκαθίστανται και στη Ραφήνα οικονομικοί μετανάστες από τις γειτονικές μας χώρες και κυρίως από την Αλβανία. Στις περισσότερες περιοχές των Μεσογείων, και κυρίως σε εκείνες που εμφάνιζαν έντονη αγροτική δραστηριότητα, αρχικά θα απασχοληθούν ως εργάτες γης. Στη Ραφήνα ωστόσο εξαρχής θα συμβάλλουν με την εργασία τους κατά κύριο λόγο στον κατασκευαστικό κλάδο που την εποχή εκείνη ανθούσε ως συνέπεια της συνεχούς διεύρυνσης της πρωτεύουσας. Πιο συγκεκριμένα ασχολήθηκαν με την οικοδομή και σε έργα υποδομής, όπως το λιμάνι. Πέρα από οικοδόμοι, σε πολλές περιπτώσεις ξεκίνησαν ως μαραγκοί, σιδεράδες ή ηλεκτρολόγοι και στην συνέχεια άνοιξαν δικά τους καταστήματα. Με την πάροδο των ετών οι μετανάστες αυτοί θα αποκτήσουν τα απαραίτητα έγγραφα για τη νόμιμη διαμονή τους στη χώρα και εν μέρει θα ενσωματωθούν στην τοπική κοινωνία. Μάλιστα εκείνοι οι οποίοι θα καταφέρουν να περάσουν από τη μισθωτή εργασία στο ελεύθερο επάγγελμα είναι που χαρακτηρίζονται από τους γηγενείς ως «νοικοκύρηδες», γιατί θεωρείται ότι δούλεψαν πολύ και τελικά τα κατάφεραν.

² Για την παρουσία των Σαρακατσάνων στην περιοχή βλ. Μιχοπούλου (2008).

Όπως ήδη αναφέρθηκε αυτό που θα αναλυθεί εδώ είναι οι έννοιες «ντόπιος» και «ξένος» και πώς αυτές χρησιμοποιούνται στρατηγικά από τα υποκείμενα ανάλογα με το σε ποια ομάδα ανήκουν, όπως αυτές περιεγράφηκαν παραπάνω. Πιο συγκεκριμένα, οι περισσότεροι απόγονοι προσφύγων σήμερα, ως Ραφήνα αντιλαμβάνονται τον προσφυγικό συνοικισμό που δημιουργήθηκε το 1923, όπως εννοήθηκε από της συνομιλίες μας μαζί τους. Οι ίδιοι θεωρούν πως οι λιγνιτωρύχοι που κατοικούσαν στη Διασταύρωση όπως και οι Σαρακατσάνοι που κατοικούσαν στην περιοχή της Νταού πριν το 1923 βρίσκονται στα όρια αυτού που ονομάζεται Ραφήνα. Οι παραλαβητές από την άλλη απουσιάζουν σχεδόν πάντα από τις αφηγήσεις των Τριγλιανών, ενώ εμείς μάθαμε για αυτούς από ανθρώπους που έχουν έρθει από την Αθήνα και ασχολούνται με την τοπική ιστορία.

Σχετικά με τη Διασταύρωση, αυτό που προκύπτει από τις αφηγήσεις των κατοίκων της, είναι ότι εκτός του ότι θεωρείται διαφορετικός οικισμός από την κυρίως Ραφήνα, για τους πρόσφυγες, θεωρούνταν ότι κάπως υπολείπεται σε σχέση με αυτήν, καθώς ο πληθυσμός της ήταν κυρίως εργατικός και στερούταν το εκπαιδευτικό και πολιτιστικό κεφάλαιο που διέθεταν οι περισσότεροι πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία. Αυτή η διαφοροποίηση της κυρίως «Τριγλιανής» Ραφήνας με την Διασταύρωση εξακολουθεί να υπάρχει έως σήμερα αν και τείνει με το χρόνο να ατονήσει. Επειδή ακριβώς στη μνήμη των απογόνων προσφύγων δεν καταγράφεται η ύπαρξη μόνιμων κατοίκων πριν την εγκατάσταση των προγόνων τους, αλλά και επειδή όσοι υπήρχαν διέμεναν στις παρυφές της Ραφήνας και θεωρούνταν ως ένα βαθμό κοινωνικά υποδεέστεροι, ως «ντόπιο» και «βέρο» Ραφηνιώτη αντιλαμβάνονται μονάχα τους Τριγλιανούς.

Σε ότι αφορά την ομάδα που αποκαλούμε «Αθηναίους», δηλαδή τους ανθρώπους εκείνους που μετακόμισαν από την Αθήνα στη Ραφήνα, θα μπορούσαμε να κάνουμε έναν διαχωρισμό εντός της, ο οποίος έχει να κάνει με την ενασχόληση με την ιστορία της Ραφήνας. Για αυτούς που ερχόμενοι «από έξω» θέλησαν να ασχοληθούν με την τοπική ιστορία³, η παραπάνω διάκριση μεταξύ κέντρου Ραφήνας και Διασταύρωσης γίνεται αντιληπτή, ενώ για τους άλλους όχι. Αυτό όμως που γίνεται αντιληπτό από όλους είναι η ύπαρξη ενός διαχωρισμού μεταξύ των απογόνων προσφύγων και αυτών που οι τελευταίοι αποκαλούν «ξένο», κατηγορία στην οποία εντάσσεται οποιοσδήποτε δεν είναι απόγονος προσφύγων και ήρθε στη Ραφήνα μετά το 1923. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ένας συνομιλητής μας *«προσωπικά, δεν αντιμετώπισα καμία δυσκολία, αλλά σιγά σιγά κατάλαβα ότι υπάρχουν οι Τριγλιανοί και οι ξένοι.»*

Αναφορικά με την έννοια του «ντόπιου» και το ποιος νιώθει ντόπιος Ραφηνιώτης, προφανώς οι απόγονοι προσφύγων νιώθουν ντόπιοι και αυτό δεν το αρνείται κανένας. Όπως ήδη αναφέρθηκε

³ Το ενδιαφέρον αυτό για την τοπική ιστορία σχετίζεται σε ορισμένες περιπτώσεις με την επαγγελματική ιδιότητα των ανθρώπων αυτών, πολλοί από τους οποίους είναι εκπαιδευτικοί, άλλοτε πάλι πρόκειται για ένα προσωπικό ενδιαφέρον.

όμως όλοι οι υπόλοιποι είναι με τον έναν ή τον άλλο τρόπο «ξένοι» στα μάτια των απογόνων και γι' αυτόν το λόγο δύσκολα θα τους θεωρήσουν ντόπιους. Παρ' όλα αυτά, τόσο οι μετανάστες από την Αλβανία όσο και οι Αθηναίοι θεωρούν τους εαυτούς τους ντόπιους μετά από τόσα χρόνια διαμονής στη Ραφήνα και νιώθουν Ραφηνιώτες. Έτσι, ενώ για τους απογόνους προσφύγων αυτό που κάνει κάποιον Ραφηνιώτη είναι η καταγωγή, για όλους τους υπόλοιπους είναι η σύνδεση με τον τόπο, το γεγονός δηλαδή ότι κάποιος/α μένει χρόνια, εργάζεται, πήγε σχολείο ή πηγαίνουν τα παιδιά του εκεί.

Αυτό που παρατηρήσαμε είναι ότι ακόμη και σήμερα στο δημόσιο χώρο είναι έντονο το Τριγλιανό στοιχείο. Εκδηλώσεις του Συλλόγου Τριγλιανών, θρησκευτικές εορτές, ακόμη και ο αθλητικός Σύλλογος Τριγλίας δεν απουσιάζουν από την καθημερινή ζωή της Ραφήνας, με την συμμετοχή μη Τριγλιανών ολοένα να αυξάνεται. Ακόμη αν αναλογιστεί κανείς τα ονόματα των οδών, τις εκκλησίες της Ραφήνας αλλά και τα δημοτικά συμβούλια που εκλέγονται κατά καιρούς θα παρατηρήσει ότι όλη η περιοχή κατά κάποιο τρόπο συνδέεται έντονα με την Τρίγλια σφυρηλατώντας μια επιλεκτική μνήμη που μερικώς μόνο περιλαμβάνει τις άλλες ομάδες που κατοικούσαν και κατοικούν στην περιοχή.

Επίλογος

Συνοψίζοντας, όπως προκύπτει από τα παραπάνω, οι έννοιες «ντόπιος» και «ξένος» χρησιμοποιούνται διαφορετικά κατά περίπτωση αποκαλύπτοντας τους λεπτούς διαχωρισμούς που κάνουν κάποιον «βέρο Ραφηνιώτη» ή όχι. Οι απόγονοι προσφύγων αναγνωρίζονται ως οι ντόπιοι κάτοικοι της περιοχής από την ευρύτερη κοινότητα, διεκδικώντας παράλληλα και την πρωτιά όσον αφορά την εγκατάσταση παρόλο που δεν έφτασαν πρώτοι εκεί, αλλά ήταν οι πρώτοι που εγκαταστάθηκαν μόνιμα κοντά στα παράλια και το λιμάνι. Όσον αφορά τους Διασταυρώτες και αυτοί νιώθουν τόσο ντόπιοι όσο νιώθουν και οι απόγονοι Τριγλιανών, χωρίς οι τελευταίοι να αμφισβητούν εξ ολοκλήρου αυτή τη δήλωση. Τέλος οι Αθηναίοι και οι Αλβανοί μετανάστες κατά κάποιο τρόπο είναι ή μπορεί να γίνουν ντόπιοι αλλά όχι στον ίδιο βαθμό με έναν απόγονο προσφυγικής καταγωγής. Με τον καιρό φαίνεται ότι όλοι αυτοί οι απόλυτοι κατά κάποιο τρόπο προσδιορισμοί του Τριγλιανού, Αθηναίου, Διασταυρώτη, Αλβανού μετανάστη κλπ. τείνουν να συνοψιστούν κάτω από την γενική κατηγορία του Ραφηνιώτη και της Ραφηνιώτισας και να συνδεθούν μέσα από το ενδιαφέρον για το κοινό μέλλον του οικισμού, αλλά πρόκειται για μια διαδικασία που είναι σε εξέλιξη.

Βιβλιογραφία

- Αγγελόπουλος, Γ. (1997) «Εθνοτικές ομάδες και ταυτότητες. Οι όροι και η εξέλιξη του περιεχομένου τους», *Σύγχρονα Θέματα* 63: 18-25.
- Barth, F. (1969), *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*, Long Grove, Illinois: Waveland Press.
- Μιχοπούλου, Α. (2008), «Σαρακατσάνοι κτηνοτρόφοι και δύο επεισόδια ληστείας στην περιοχή Αραφήνα (Ραφήνα) Αττικής τον 19^ο αιώνα», στο *Πρακτικά IB' Επιστημονικής Συνάντησης Νοτιοανατολικής Αττικής*, 285-307.